

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний Бюлетень

Випуск 10

Київ 2004

УДК 61.2.81'373'374

Л 43 Лексикографічний бюлетень: збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

В. Німчук, д-р філол. н., професор, чл.-кор. НАН України

Заступник відповідального редактора

О. Демська-Кульчицька, канд. філол. н.

Відповідальний секретар

О. Тищенко, канд. філол. н.

А. Бурячок, д-р філол. н., професор

К. Городенська, д-р філол. н., професор

С. Єрмоленко, д-р філол. н., професор

Л. Ставицька, д-р філол. н.

Рецензенти: *Л. Симоненко, канд. філол. н.*

Л. Рябець, канд. філол. н.

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради

Інституту української мови НАН України

(протокол № 8 від 16 листопада 2004 р.)

ISBN 966-023450-3 (серія)

ISBN 966-023451-1 (вип. 10)

Редакція друкує матеріали, зберігаючи авторську стилістику, і не завжди поділяє погляди авторів.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках бюлетеня.

© Інститут української мови НАН України

© Колектив авторів

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	7
<i>Самойлова І.</i> З історії відділу лексикології та комп'ютерної лексикографії.....	7
<i>Неровня Н.</i> До 85-річчя лексичної картотеки.....	12
<i>Балог В.</i> Параметрична система тлумачних словників української мови та її використання в комп'ютерній лексикографії.....	18
<i>Лалаєва Р., Сурованець Ю., Тищенко В.</i> Індксація польсько-, російсько- та українськомовної логопедичної термінології.....	29
<i>Пуряєва Н.</i> Дещо про мову богослужіння взагалі та про словник мови богослужіння зокрема.....	36
<i>Мовчун Л.</i> Лексикографічна історія: <i>кушпела</i>	42
<i>Скопненко О., Цимбалюк Т.</i> Фразеологічні синоніми в мові художніх перекладів Миколи Лукаша.....	44
<i>Тищенко О.</i> Семантичні процеси в українській термінології початку ХХІ століття (психолінгвістичний аспект).....	50
<i>Федоренко Т.</i> Конотація в емоційно-оцінній енантісемії.....	55
<i>Іващенко В., Вайно М.</i> «Кіносценарій» і «кіновербальний твір»: диференціація термінопонять.....	61
<i>Тименко Л.</i> Лексико-тематичні групи української юридичної термінології початку ХХ століття.....	65
ПЕРСОНАЛІЇ	70
<i>Горюшина Г.</i> Петро Йосипович Горецький.....	70
<i>Горюшина Г.</i> Ілля Микитович Кириченко.....	71
<i>Гнатюк І.</i> Ганна Іванівна Саврасова.....	72
РІЗНЕ	75
Міжнародна наукова конференція «Василь Сімович (1880–1944) – особистість, науковець, громадянин».....	75
VI Міжнародний конгрес українців.....	75
Лексикографічний бюлетень.....	76

ПЕРЕДМОВА

“ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ – видання Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. Виходив у 1951 – 1963: усього 9 випусків. “Лексикографічний бюлетень” висвітлював питання побудови різного типу словників, методики їх укладання, уміщував рецензії на лексикографічні праці, узагальнював зауваження та побажання громадськості щодо виданих словників. Публікувалися також статті з проблем лексикології та історії лексикографії”. Так виглядає стаття про “Лексикографічний бюлетень” – наукове філологічне видання з проблем лексикології та передовсім лексикографії в енциклопедії “Українська мова” [Київ, 2000] за авторства А. А. Бурячка. Здавалося, що дієслова минулого часу адекватно відтворюють стан речей щодо цього бюлетеня, заснованого й видаваного в середині минулого століття. Така дієслівна форма залишалася б адекватною й сьогодні, якби на початку ХХІ століття в Інституті української мови НАН України не виникло ідеї відродження цього видання.

Відновлення “Лексикографічного бюлетеня” як наукового річника Інституту української мови перш за все ставить перед собою мету збереження тяглості поколінь в лінгвоукраїністиці – надзвичайно важливого процесу для повноцінного розвитку національної науки. Тому першим номером є не випуск 1, а випуск 10, що логічно повинен з’явитися після дев’ятого випуску – останнього номера, який побачив світ у 1963 році.

Тематика “Лексикографічного бюлетеня” була зорієнтована в основному на теоретичне обґрунтування загальної методології та практичних підходів до укладання перекладних словників. Цій проблематиці присвячені, зокрема, статті П. Й. Горещького “Методологічні принципи складання загальних двомовних перекладних словників” (вип. 1, 1951), Т. В. Зайцевої “Методологічні основи нового Українсько-російського словника” (вип. 1, 1951), Л. Л. Гумецької “До питання перекладу польських віддієслівних іменників у польсько-українському словнику” (вип. 2, 1952), Л. А. Булаховського “Питання удосконалення Російсько-українського словника” (вип. 3, 1953), Н. С. Родзевич “Перспективні напрями розвитку російсько-українського словника технічної термінології з інструктивними вказівками” (вип. 6, 1958).

Крім публікацій з перекладної лексикографії, у “Лексикографічному бюлетені” розглянуто проблеми укладання синонімічних, діалектних, термінологічних словників, окремі аспекти опрацювання фразеологізмів, термінів та інших одиниць мови у словнику загальнономовного типу: С. П. Левченко “До питання про принципи укладання словника синонімів української мови” (вип. 5, 1955), І. М. Кириченко, С. П. Шевченко, Л. С. Паламарчук “Інструкція до укладання словника синонімів української мови” (вип. 5, 1955), П. С. Лисенко “Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївни (Вчорайшенського району, Житомирської обл.)” (вип. 6, 1958), Й. О. Дзензелівський “Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністр’я” (вип. 6, 1958) та ін.

Загалом тут публікувалися такі видатні вчені, як П. Й. Горещький, К. К. Цілуйко, І. М. Кириченко, В. В. Виноградов, А. О. Білецький, Л. Л. Гумецька, О. С. Мельничук, Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчук, В. С. Ільїн, С. І. Головащук.

Не порушуючи засадничого принципу обговорення теорії та практики лексикографії, відроджене видання висвітлюватиме проблематику досліджень, зорієнтованих на лексикографічне осмислення української мови. Ітиметься про теоретичні засади створення словників класичними методами та з використанням комп’ютерних технологій; узагальнюватиметься історичний досвід й аналізуватимуться сучасні тенденції української лексикографії в

контексті як лінгвоукраїністики, так і славістики. Не залишаться поза увагою інші галузі мовознавчої науки, результатом яких є словникове осмислення мовних одиниць різних рівнів: морфо-, лексико-, терміно-, фразео-, синтаксографія etc.

Отже, у *“Лексикографічному бюлетені”* передбачено такі рубрики:

1. Лексикографія: теорія та практика.

Пропонований розділ зорієнтований на висвітлення питань, пов'язаних з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, створенням лексичної картотеки, аналізом досвіду українського та іноземного словникарства тощо. Передбачено також публікування робіт, присвячених системному й комунікативному аналізу мовного матеріалу з погляду лексикографії: етимологія слова, сполучуваність, традиція вживання, питання перекладу і под.

2. Персоналії.

Завдання цієї рубрики – розвинути напрямок історії лексикографії в персоналіях, переосмислити науковий доробок видатних українських лексикологів та лексикографів у сучасному контексті. Рубрика має стати даниною видатним мовознавцям, основоположникам української лексикологічної та лексикографічної науки, а також усім невтомним трударям великої словникарської ниви – науковцям, патріотам, особистостям.

3. Рецензії, анотації.**4. Хроніки.****5. Різне.**

Отже, продовжуючи добру справу цього видання, надіємося примножити наукові здобутки в лінгвоукраїністиці й запрошуємо до співпраці всіх, кого цікавить зазначена проблематика.

Київ, 2004

ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Ірина Самойлова, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 61.2.81'373'374

**З ІСТОРІЇ ВІДДІЛУ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА КОМП'ЮТЕРНОЇ
ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

Під такою назвою структурний підрозділ Інституту української мови НАН України, співробітники якого працюють над проблемами лексикології, традиційної та комп'ютерної лексикографії, фразеології, фразеології, функціонує з 2002 р.

Відділ є однією з найстаріших структурних одиниць академічних установ – спочатку Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні, а з 1991 р. – Інституту української мови. З жовтня 1937 р. по липень 1941 р., згодом з грудня 1946 р. до 1955 р. *словниковим відділом* (підрозділ мав таку назву на той час) керував член-кореспондент АН УРСР І.М.Кириченко.

Архівні матеріали відділу засвідчують, що 1945 р. керівником словникового відділу був член-кореспондент АН УРСР Б.О.Ларін.

Протягом кількох років, починаючи з 1945 р., співробітники відділу А.О.Білецький, М.Ф.Бойко, А.Т.Борщ, П.Й.Горецький, Н.П.Дзятківська, К.П.Дорошенко, П.П.Доценко, Т.В.Зайцева, Б.І.Зданевич, О.І.Коваленко, Ш.Г.Кренцель, С.П.Левченко, В.Г.Мариниченко, В.А.М'яка, В.О.Носенко, Г.І.Саврасова, Т.Г.Сікіринський, А.В.Хирна, С.Ю.Шапіро під керівництвом І.М.Кириченка працювали над укладанням і редагуванням «Українсько-російського словника» (спочатку планувалося чотири томи).

З 1951 р. колектив розпочинає роботу над однотомним «Українсько-російським словником», а трохи згодом – над «Словником мови Шевченка», «Синонімічним словником української мови», «Українсько-російським і російсько-українським словником власних імен людей». У відділ приходять А.А.Бурячок, В.С.Ільїн, Л.С.Паламарчук, Л.Г.Скрипник.

Після смерті І.М.Кириченка з 1955 р. по кінець березня 1963 р. на чолі колективу лексикографів став кандидат філологічних наук В.С.Ільїн. Протягом цих років змінювалася назва відділу: від 1955 р. до кінця квітня 1960 р. це був *відділ словників*. З травня 1960 р. – *відділ тлумачного та споріднених словників*, який був поділений на два структурних підрозділи: *тлумачного словника*, яким керував В.С.Ільїн, та *перекладних словників* під керівництвом Л.С.Паламарчука. З 1 квітня 1963 р. по 1987 р. відділом керував доктор філологічних наук, професор Л.С.Паламарчук. Упродовж цього періоду розглядалий структурний підрозділ двічі змінював назву: від квітня 1963 р. це був відділ *теорії лексикології та лексикографії*, згодом перейменований на *відділ лексикології та лексикографії*.

У середині 50-х – у 60-і рр. співробітники, крім роботи над «Українсько-російським словником», «Словником мови Шевченка», виконували теми: «Російсько-український словник», «Українсько-чеський словник». У кінці 50-х рр. розпочато працю над фундаментальним тлумачним «Словником української мови» (на той час планувалося десять томів). Очолив керівництво цією темою В.С.Ільїн, а теоретичні засади розробив П.Й.Горецький. Колектив відчутно кількісно поповнюється. Крім згаданих уже науковців, у відділі працюють В.М.Білоноженко, А.П.Білоштан, К.М.Бондаренко, В.О.Винник, Л.Гайова, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук, С.І.Головченко, Г.Н.Горюшина, В.П.Градова, Л.М.Грейдіна, Г.Г.Дідківська, Д.С.Дудко, М.Г.Дубовіс, Л.П.Жаркова, В.М.Калюжна, І.О.Кільчевський,

Г.М.Колесник, Л.А.Коробчинська, А.В.Лагутіна, К.В.Ленець, П.С.Лисенко, С.С.Лушик, С.А.Малахівська, О.Є.Марценківська, Л.П.Мостицька, І.С.Назарова, Н.М.Неровня, А.Ф.Панасенко, О.П.Петровська, М.М.Пилинський, С.П.Пригожий, Л.К.Рак, Л.О.Родніна, Л.О.Симоненко, В.М.Соловійова, Г.М.Удовиченко, С.С.Фадєєва, Т.О.Федоренко, М.М.Фещенко, В.Ю.Франчук, В.Б.Фридрак, В.Д.Цвях, Є.І.Чабак, Т.К.Черторизька, Н.І.Швидка, А.О.Щербина, Л.А.Юрчук, Л.С.Яковенко, І.І.Ярмак, Г.Т.Яценко.

Майже до 1980 р. основну увагу співробітників зосереджено на укладанні, редагуванні, взаєморецензуванні багатотомного тлумачного словника, на роботі з видавничими редакторами. Паралельно деякі співробітники – А.А.Бурячок, В.О.Винник, А.В.Лагутіна, Л.С.Паламарчук, М.М.Пилинський, Л.Г.Скрипник, Т.К.Черторизька, Л.А.Юрчук – працюють над окремими підрозділами й розділами курсу «Сучасна українська літературна мова». Завершується виконання «Українсько-чеського словника», під час роботи над яким І.С.Назарова тісно співпрацювала з лексикографами тогочасного Інституту мов і літератур Чехословацької АН.

Наприкінці 60-х – у 70-і рр. до відділу приходять Т.М.Башловка, М.Д.Ворона, М.П.Годована, В.Й.Горобець, В.В.Дятчук, В.В.Жайворонок, В.П.Забеліна, М.М.Латанська, Н.Г.Лукашенко, Н.Ю.Мельник, Г.І.Неруш, О.І.Нечитайло, Л.О.Пустовіт, Є.М.Радченко, Н.П.Романюк, Л.М.Стоян, О.О.Тараненко, Г.А.Фалькович.

На 70-і рр. припадає створення праці «Чесько-український словник», укладачі якого Л.С.Паламарчук, Г.І.Неруш, В.Д.Цвях, Г.Т.Яценко тісно співпрацюють зі співробітниками Кабінету іноземних мов та зарубіжних літератур Чехословацької АН.

У ці десятиріччя співробітники відділу проводили значну теоретичну й практичну роботу в галузі термінологічної лексикографії, упорядковуючи та кодифікуючи галузеві термінологічні системи. Саме тоді відредаговано чималу кількість перекладних і тлумачних галузевих словників. Так, наприклад, В.М.Білоноженко відредагувала «Русско-український толковий словарь швейного производства» (1974 р. вид.); Г.М.Гнатюк працювала як укладач і редактор над «Російсько-українським хімічним словником» (1959 р. вид.), «Русско-українським техническим словарем» (1961 р. вид.); Н.П.Дзятківська відредагувала «Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування» (1959 р. вид.), «Російсько-український геологічний словник» (1959 р. вид.), одним з авторів якого був С.І.Головащук; Л.О.Родніна – «Мінералогічний словник (українсько-російсько-англійський)» (1975 р. вид.).

З 1981 р. відповідно до теми «Лексикографічне опрацювання словникового складу української мови» колектив починає працювати над лексикографічним поданням фразеологізмів та синонімів. Щоправда, підготовча робота над цими словниками, зокрема написання проспектів, укладання пробних статей, підготовка фразеологічних і синонімічних картотечних матеріалів, розпочалася значно раніше. Були створені робочі групи «Фразеологічного словника української мови» (Л.А.Юрчук – керівник групи, виконавці – В.М.Білоноженко, В.О.Винник, І.С.Гнатюк, В.Й.Горобець, В.В.Дятчук, В.П.Забеліна, Н.М.Неровня, Н.І.Пашковська, О.П.Петровська, Н.П.Романюк, Т.О.Федоренко) та «Словника синонімів української мови» (Л.О.Родніна – керівник групи, виконавці – А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук, Г.Н.Горюшина, Н.Є.Лозова, О.І.Нечитайло, О.О.Тараненко, В.Б.Фридрак, Н.Ю.Мельник).

Після того, як до відділу влилося значне поповнення – Т.Б.Бобошко, О.П.Васько, С.Є.Доломан, О.А.Кир'ятська, І.І.Осташ, В.Є.Федонюк, В.І.Ярмак – тривала робота над «Чесько-українським словником».

З 1987 р. по листопад 2003 р. відділ (з 2002 р. – *відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії*) очолював доктор філологічних наук, професор О.О.Тараненко.

У ці роки колектив відділу (з урахуванням звичайної плинності кадрів) – І.О.Анніна, В.М.Білоноженко, А.А.Бурячок, В.О.Винник, Г.М.Гнатюк, І.С.Гнатюк, С.І.Головащук, Г.Н.Горюшина, О.М.Демська-Кульчицька, О.А.Дядик, В.В.Дятчук, В.В.Жайворонок, З.Г.Козирева, Г.М.Колесник, Н.Є.Лозова, Є.В.Марутовська, О.М.Миронюк, М.П.Муравицька, Н.М.Неровня, Л.С.Паламарчук, Н.І.Пашковська, О.М.Примаченко, І.А.Прядко, Л.О.Родніна, І.А.Самойлова, Л.Г.Скрипник, О.М.Тищенко, С.С.Ткач, В.Р.Товстенко, Т.О.Федоренко, В.Б.Фридрак, Т.В.Цимбалюк, В.І.Ярмак – працював над створенням однотомного тлумачного «Словника української мови», над доповненням і уточненням матеріалів «Словника синонімів української мови», «Фразеологічного словника української мови», над укладанням однотомного «Фразеологічного словника української мови», над виправленням і доповненням виданням «Російсько-українського словника».

А.А.Бурячок, С.І.Головащук і Г.М.Колесник входили до складу робочої групи, яка розробляла проект змін та доповнень до нового видання «Українського правопису».

Деякі співробітники – О.М.Демська-Кульчицька, О.А.Дядик, Є.В.Марутовська, С.С.Ткач – опрацьовували питання з комп'ютеризації лексикографічної роботи, створення автоматизованої картотеки.

З листопада 2003 р. відділ очолює директор Інституту української мови НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор В.В.Німчук. У відділі наразі працюють доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник А.А.Бурячок, кандидати філологічних наук, старші наукові співробітники – І.С.Гнатюк, О.М.Демська-Кульчицька, О.М.Миронюк, Н.М.Неровня, Т.О.Федоренко, кандидати філологічних наук, наукові співробітники – Л.В.Мовчун, І.А.Самойлова, О.М.Тищенко, Т.В.Цимбалюк, кандидати філологічних наук, молодші наукові співробітники – В.О.Балог, З.Г.Козирева, наукові співробітники – Г.Н.Горюшина, Н.Є.Лозова, молодший науковий співробітник Л.О.Тименко, старші лаборанти – О.Г.Зайченко, В.В.Мороз, О.М.Примаченко, І.М.Прокопенко, І.А.Прядко, лаборант А.А.Ребриня.

Відповідно до розроблюваної наукової теми «Теоретичні і практичні аспекти дослідження лексико-фразеологічного складу сучасної української літературної мови» співробітники працюють над Додатком до «Словника української мови» в 11 томах, «Російсько-українським словником» у 4 томах, Зведеним словником-словопоказником української мови (за матеріалами лексикографічних джерел кінця XVIII – початку XXI ст.) та створенням електронної лексичної картотеки. Крім того, науковці виконують низку індивідуальних тем. Так, А.А.Бурячок укладає «Словник мови творів І.Котляревського», Л.В.Мовчун – «Словник рим сучасної української поезії».

Неструктурним підрозділом відділу є група *лексичної картотеки*, яка зараз налічує 7 працівників. Наприкінці 50-х рр. створено картотечну групу, працівники якої відбирали, розкреслювали й розписували художню, політичну, наукову, технічну, науково-популярну літературу, періодичну пресу. Крім того, працювала ротаторна підгрупа, яка виготовляла картки на ротаторі. Завідувачами картотеки були Г.М.Удовиченко, Є.М.Радченко, С.П.Левченко, В.П.Градова, О.П.Петровська, О.О.Тараненко, А.А.Бурячок, Н.М.Неровня. З квітня 2004 р. лексичну картотеку очолює кандидат філологічних наук, доцент І.С.Гнатюк. У різний час працівниками картотеки були Г.І.Саврасова, Д.С.Дудко, О.І.Коваленко, В.М.Соловійова, Т.О.Байкова, А.І.Голишева, В.В.Отченко,

М.М.Фещенко, М.Г.Дубовіс, Г.А.Фалькович, М.М.Латанська, Є.Д.Турчин, Г.С.Риженко, З.П.Зубрицька, Н.Є.Лозова, А.А.Голобородько, Л.В.Демченко, О.П.Васько, Н.М.Хоменко, Т.А.Зінов'єва, С.М.Селіверстова, Л.В.Мовчун, І.О.Сокол. Водночас працівники картотеки брали активну участь у виконанні завдань, безпосередньо пов'язаних з укладанням, вичитуванням словників.

Співробітники відділу проводили значну науково-теоретичну й практичну роботу, не лише працюючи над виконанням планових завдань, але й обираючи предметом індивідуальних досліджень та вивчаючи ті чи інші лінгвальні проблеми. Згодом їхні спостереження виливалися в монографії, оформлялися у вигляді докторських і кандидатських дисертацій. Так, наприклад, написали й захистили докторські дисертації А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, Л.С.Паламарчук, Л.Г.Скрипник, О.О.Тараненко, кандидатські дисертації – В.М.Білоноженко, С.І.Головащук, В.П.Забеліна, О.М.Миронюк, Н.М.Неровня, О.П.Петровська, І.А.Самойлова, Т.О.Федоренко, В.Б.Фридрак. Свого часу аспірантську підготовку при відділі пройшли В.О.Балог, А.А.Бурячок, В.О.Винник, І.С.Гнатюк, Д.В.Горбачук, В.Й.Горобець, Д.В.Дзендзелівський, Г.Г.Дідківська, В.В.Дятчук, Л.П.Жаркова, Є.Г.Конопленко, М.П.Кочерган, Л.В.Мовчун, О.І.Нечитайло, Н.Г.Озерова, Н.М.Пасік, М.М.Пилинський, Л.О.Родніна, Л.О.Симоненко, Л.Г.Скрипник, О.О.Тараненко, В.Р.Товстенко, Г.М.Удовиченко, М.М.Фещенко, Л.Д.Фроляк, М.Б.Яким.

Працюючи над розв'язанням тематичних завдань, набуваючи величезного досвіду, українські словникарі активно співпрацювали з лексикографами інших країн, ділячись з ними досвідом та намагаючись використовувати найкраще з їхніх здобутків. Так, у підготовці «Українсько-чеського словника», як уже згадувалося, активну участь брав науковець тогочасного Інституту мов і літератур Чехословацької АН А.Куримський, який не раз приїздив до Києва; під час роботи над «Чесько-українським словником», крім нього, – Р.Шишкова – лексикограф Кабінету іноземних мов Чехословацької АН. З метою наукового співробітництва колектив відділу приймав професора Мадурайського університету (Індія) Д.Ізраєла, японського вченого Окабе, директора Інституту слов'янознавства Польської АН М.Басая, докторів Інституту лінгвістики Румунської АН – К.Регуша та І.Робчука, завідувача кафедри української і румунської філології Педагогічного інституту м.Ніредьгаза (Угорщина) І.Удварі.

За весь час існування відділу, який був і є основним координаційним центром у галузі лексикографії, на засіданнях апробовано значну кількість мовознавчих праць; співробітники й далі рецензують та редагують наукові праці, збірники, окремі статті, науково-популярну літературу; читають лекції перед найширшою аудиторією не лише м.Києва, а й інших регіонів України; надають численні консультації з питань перекладу, культури мови та слововживання; виступають на радіо й телебаченні, у газетах і журналах; виступають офіційними опонентами на захистах докторських і кандидатських дисертацій; виконують обов'язки голів Державних екзаменаційних комісій, членів комісій при Міжнародному комітеті славістів; допомагають вищій і середній школі, створюючи посібники, проводячи наукове консультування, читаючи курси лекцій з української мови у вищих навчальних закладах, здійснюючи наукове керівництво дисертантами.

До найважливіших здобутків науковців відділу належать видання колективних та індивідуальних праць:

- «Лексикографічний бюлетень» (вип. 1–9, 1951–1963);
- «Лексикологія та лексикографія». III (1969);
- «Російсько-український словник» (т. 1–3, 1-е вид. 1968);
- «Словник мови Шевченка» (т.1-2, 1964);
- «Словник синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000);

- «Словник української мови» (т. 1–11, 1970–1980);
«Словник фразеологізмів української мови» (2003);
«Українсько-російський словник» (т. 1–6, 1953–1963);
«Українсько-російський словник» (1-е вид. 1964, 2-е вид. 1971, 3-е вид. 1975, 5-е вид. 1983, 7-е вид. 1990);
«Фразеологічний словник української мови» (книги 1–2, 1-е вид. 1993, 2-е вид. 1999);
«Чесько-український словник» (т. 1–2, 1988–1989);
Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989);
Бурячок А.А. «Назви спорідненості і сваяцтва в українській мові» (1961);
Бурячок А.А. «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1983);
Бурячок А.А. «Лексика сучасної української мови з погляду її походження». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
Винник В. О. «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» (1966);
Винник В.О. «Загальнонародна, діалектна і професійна лексика в сучасній українській літературній мові. Жаргонізми і арготизми». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
Винник В.О. «Лексика на означення понять, пов'язаних з торгівлею», «Назви грошових одиниць», «Метрологічні назви», «Назви часових понять», «Торгівля, гроші, метрологія», «Розвиток тематичних груп лексики в українській мові ХІХ – початку ХХ ст.». – У кн.: «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983);
Гнатюк Г.М. «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» (1983);
Головащук С.І. «Перекладні словники і принципи їх укладання» (1976);
Горецький П.Й. «Історія української лексикографії» (1963);
Горобець В.Й. «Лексика історично-мемуарної прози першої половини ХVІІІ ст.» (1979);
Горобець В.Й. «Побутова лексика», «Адміністративна і суспільно-політична лексика», «Зміни у сфері побуту і їх відображення у словнику», «Суспільне життя». – У кн.: «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983);
Дзятківська Н.П., Левченко С.П., Скрипник Л.Г. «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей» (1954);
Дзятківська Н.П., Левченко С.П., Скрипник Л.Г. «Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український)» (2-е вид. 1961, 3-е вид. 1967, 4-е вид. 1972, 5-е вид. 1976);
Дзятківська Н.П., Скрипник Л.Г. «Власні імена людей: Словник-довідник» (1-вид. 1986, 2-е вид. 1996);
Дятчук В.В. (у співавторстві). «Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» (1983);
Забеліна В.П. (у співавторстві). «Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові» (1982);
Нечитайло О.І. «Синоніми в лексикографії» (1987);
Паламарчук Л.С. «Розвиток словникового складу української літературної мови в радянську епоху», «Лексикографія». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
Паламарчук Л.С. «Українська радянська лексикографія» (1978);
Паламарчук Л.С. «Розвиток лексики української мови в радянську епоху». – У кн.: «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983);

- Родніна Л.О. (у співавторстві). «Словотвір. Синонімія. Стилїстика» (1982);
- Скрипник Л.Г. «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози» (1958);
- Скрипник Л. Г. «Фразеологія української мови» (1973);
- Скрипник Л.Г. «Фразеологія». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
- Тараненко О.О. «Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії» (1980);
- Тараненко О. О. «Мовна семантика в її динамічних аспектах» (1989, рос. мовою);
- Тараненко О.О. «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» (1996);
- Тараненко О.О. (у співавторстві). «Російсько-український словник (сфера ділового спілкування)» (1-е вид. 1996, 2-е вид. 1999);
- Тищенко О.М. «Метафора Євгена Маланюка» (2004);
- Товстенко В.Р. «Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище» (2003);
- Цимбалюк Т.В. «Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот» (1996);
- Цимбалюк Т.В. (у співавторстві). «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник» (2002);
- Юрчук Л.А. «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» (1959);
- Юрчук Л.А. «Суфіксальний дієслівний словотвір». – У кн.: «Словотвір сучасної української мови» (1979).

Література

1. Архівні матеріали Інституту української мови НАН України.
2. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1975.

Надія Неровня, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 61.2.81'374

ДО 85-РІЧЧЯ ЛЕКСИЧНОЇ КАРТОТЕКИ

Для створення лексикографічної праці, зокрема словника мови, має бути відповідно підготовлений лексичний матеріал. Словники належать до найважливіших видань мовознавчої літератури. Це й зрозуміло, адже словники різних типів потрібні буквально всім: і тим, хто вчиться, і тим, хто навчає, і тим, хто працює із словом, і тим, хто є звичайним читачем [5, с. 4]. «Неможливо уявити собі культурну людину, – говорив М. Рильський, – яка б не мала потреби у словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась» [6, с. 78].

Спроби пояснювати значення слів сягають у глибоку давнину. Як зазначають наукові джерела, «у східних слов'ян потреба в поясненні незрозумілих слів, зокрема іншомовних, виникла з появою в них писемно-літературної мови» [4, с. 5]. Окремі розділи Збірника Святослава (1073 р.) нагадують уже просто майбутні азбуковники та словники [див. там само].

У відомих лексикографічних працях, що з'явилися в Україні в XVI ст., для тлумачення незрозумілих слів використовували слова української мови. Так, рукописний «Лексис..» невідомого автора був першою спробою створення справжнього словника. У ньому вміщено 897 реєстрових слів, із них витлумачено 776 слів, 250 з яких пояснювались словами української мови. У кінці XVI ст. (1596 р.) був

надрукований словник «Лексис..» Лаврентія Зизанія, в якому простою (українською) мовою витлумачено 1061 слово.

Памва Беринда для створення свого словника назбирав протягом тридцяти років близько 7 тис. слів, значення яких він уважав за потрібне пояснити. Це, очевидно, була перша лексична картотека, зібрана й упорядкована на теренах України. І як результат зібрання та впорядкування лексики в 1627 році з'явився «Лексикон словенороський» П. Беринди (6982 реєстрових слів), з нього, можна вважати, починається українське словникарство та формування лексичної картотеки. Ця лексикографічна праця стала зразком для створення майбутніх словників, оскільки в ній було закладено наукові засади лексикографії.

З певної кількості зібраного лексичного матеріалу створювались і видавались невеликі за обсягом реєстру інші словники, адже достатньої словникової бази, тобто потрібної лексичної картотеки, у авторів не було.

Чотиритомний «Словарь української мови», виданий у 1907–1909 рр. за редакцією відомого українського письменника, філолога та етнографа Б. Грінченка, був найповнішим зібранням лексики живої української мови. Це вже колективна праця, оскільки лексичний матеріал для неї збирала велика група людей протягом десятиліть, а потім він упорядковувався й опрацьовувався редакцією журналу «Киевская старина». Словник, що містить 68 тис. реєстрових слів, був і лишається цінним лексикографічним виданням, належно відзначеним свого часу премією М. Костомарова, встановленою Російською Академією наук.

Незабаром виповнюється 85 років відтоді, коли на державному рівні було порушено питання про створення лексичної картотеки як наукової бази для укладання словників української мови. У «Пояснюючій записці до проекту організації Історично-філологічного відділу Української Академії наук», складеній професорами Д. Багалієм, А. Кримським, Г. Павлуцьким і Є. Тимченком (1919 р.), серед інших питань ішлося про утворення при Історично-філологічному відділі Академії спеціальної Комісії для роботи над словником живої української мови. У 1920 р. цій Комісії, очолюваній А. Кримським, було доручено організацію та комплектування лексичної картотеки, яка б дала необхідні матеріали для створення словника живої української мови, українсько-іншомовних, іншомовно-українських та інших словників, а також мовознавчих праць. Для картотеки лексичний матеріал добирали з української художньої, наукової, критичної літератури, у тім числі з перекладів українською мовою, а також з етнографічних видань, публіцистики, періодики тощо.

30 травня 1921 р. на загальних зборах Академії наук було затверджено об'єднання комісій Київського наукового товариства та Академії і створено Інститут української наукової мови (ІУНМ) при Академії наук. Керівником Інституту став А. Кримський. Робота над поповненням лексичної картотеки активізувалась. І протягом п'яти років (1920–1924 рр.), як зазначають опубліковані джерела, було виготовлено близько 700 тис. карток. Ще 12 тис. карток було записано з уст людей у різних регіонах України, цю роботу виконували члени постійної Комісії для складання словника живої української мови, спеціальні кореспонденти і сам А. Кримський. Під його керівництвом Комісія працювала й над створенням «Російсько-українського словника», що був задуманий як чотиритомник.

У 20-их роках було видано кілька термінологічних словників, оскільки на часі було насамперед упорядкування української термінології. Це були здебільшого невеликі за обсягом словники, в яких поряд із науковими термінами подавались народні назви. Найціннішим із створених 16 словників уважався «Словник ботанічної номенклатури», виданий у 1928 р., в якому подано понад 25 тис.

українських назв рослин та наукову ботанічну термінологію. Мабуть, не без перегляду матеріалів лексичної картотеки були написані й такі підручники та посібники, як: «Порадник української мови», що був надрукований у 1922 р., «Українська мова» (1924 р.) та «Український язык» (1928 р.) О. Синявського, «Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдири (1926 р.), «Українська мова» П. Горецького й І. Шалі (1926 р.), «Українська мова» М. Наконечного (1928 р.) та ін. Визначною науковою працею став посібник «Основи мовознавства» (1929 р.) Л. Булаховського та І. Завадського. У 1924–1933 рр. було видано три томи «Російсько-українського словника».

За рішенням Президії АН України 7 березня 1930 р. був заснований Інститут мовознавства АН України, який об'єднав наукові сили ІУНМ та інших мовознавчих закладів, що були при Академії наук. Лексична картотека, яка належала тепер новоутвореному Інституту, як і раніше, систематично поповнювалась. У 30-х роках було створено кілька термінологічних словників – одномовних і російсько-українських. Кращі з виданих у той час термінологічних словників сприяли формуванню української наукової мови. У 1937 р. вийшов друком однотомний «Російсько-український словник», що містив близько 45 тисяч реєстрових слів.

Попит на російсько-українські словники не зменшувався. Потрібна була значно повніша праця. І тому почали укладання нового «Російсько-українського словника» на 80 тис. реєстрових слів. Ще були створені невеликі українсько-російські словники, розпочались підготовчі роботи, пов'язані з майбутнім укладанням «Словника української мови» тлумачного типу. Але плани, задуми і роботу перервало воєнне лихоліття, під час якого, на жаль, майже всі фонди лексичної картотеки загинули.

Після визволення було акуратно зібрано і впорядковано те, що вціліло, і відновилась активна робота, пов'язана з виготовленням нових карток та поповненням лексичної картотеки.

На базі словникових комісій був створений словниковий відділ Інституту мовознавства, яким з 1946 р. по 1955 р. офіційно керував член-кореспондент АН УРСР І. Кириченко. При відділі працювала й лексична картотека. У 1945 р. в картотечі разом із архівними матеріалами налічувалося близько 350 тис. карток.

Лексикографи розуміли, що для підготовки словників (і особливо тлумачного словника) матеріали лексичної картотеки мають вирішальне значення. Потрібно було створити таку картотеку, яка дала б можливість широко розгорнути лексикографічну роботу. За час із 1945 р. по 1959 р. у лексичній картотечі вже було близько 2 млн. карток. У 1948 р. вийшов «Російсько-український словник» з реєстром 80 тис. слів. У цьому ж році був виданий «Орфографічний словник» І. Кириченка.

У 1953–1963 рр. виходить шеститомний «Українсько-російський словник», у якому 121690 реєстрових слів. У 1964 р. видано однотомний «Українсько-російський словник» за редакцією В. Ільїна. У 50–60-ті рр. науковцями відділу, який називався тепер відділом лексикології та лексикографії, та іншими авторами (за участю також співробітників відділу) створюється кілька термінологічних словників, виходять двомовні словники, передусім перекладні – російсько-українські та українсько-російські. Зокрема, вийшли друком: «Російсько-український технічний словник» (1961 р.), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963 р.) та інші. Було видано «Словник лінгвістичних термінів» (1957 р.), «Словник власних імен людей» (1961 р.). З'являється низка монографій, виходять: «Лексикографічний бюлетень» (9 випусків протягом 1951–1963 рр.), збірники «Дослідження з лексикології та лексикографії» (1965 р.), «Лексикологія та лексикографія» (1966 р.), колективна монографія «Лексикологія та лексикографія» (1969 р.). У 1956 р. та в 1960 р.

перевідавався «Орфографічний словник» І. Кириченка. У 1964 р. було видано двотомний «Словник мови Шевченка» за редакцією В. Вашенка. А в 1968 р. вийшов друком тритомний «Русско-український словарь» на 120 тис. реєстрових слів, відзначений Державною премією Української РСР. Ішла робота з укладання багатотомного «Словника української мови» тлумачного типу.

Багато уваги приділяється в 60-ті рр. роботі лексичної картотеки. Над поповненням картотеки працювали не тільки співробітники Інституту, а й позаштатні розписувачі. Картки писали якісним чорнилом, пером, уставленим у дерев'яну чи металеву ручку, так званими самописками користуватися не рекомендувалося. З часом почали писати картки й авторучками, але обов'язково фіолетовим чорнилом. Пізніше, коли з'явилися кулькові ручки, стали використовуватися кулькові з синіми чи фіолетовими стрижнями. Згодом почали друкувати картки. У кінці 1965 року в лексичній картотеці Інституту було вже майже 3,5 млн. карток.

Готуючись до видання тлумачного «Словника української мови», лексикографи опрацьовували окремі теоретичні питання, пов'язані з роботою над створенням словника: особливості тлумачення слів різних категорій у словнику; відображення функціонально-стилістичних властивостей слова у словнику тлумачного типу; фразеологія у тлумачному словнику; цитатно-ілюстративний матеріал словника і т. ін.

Лексичне значення, як відомо, проявляється і реалізується тільки в конкретному словесному оточенні, в різноманітних з погляду структури моделях словосполучення, вироблених традицією суспільного вживання і прийнятих сучасною мовною практикою [5, с. 60]. Щоб виділити значення слів, численні відтінки значень деяких слів, розрізнити значення багатозначних слів, словникарю необхідно було мати достатню кількість прикладів-ілюстрацій уживання слова в різних контекстах. Розуміючи, що матеріал лексичної картотеки – база, на основі якої встановлюється лексичне значення слова і виробляється відповідне тлумачення, працівники картотеки переглядали масу різноманітної літератури, шукаючи потрібні слова і контексти. Виписування відмічених у книжці, журналі чи газеті невеликих текстів, що склались з одного або двох речень із підкресленими словами, які в картках мали стати реєстровими, називалося вибіркоким розписуванням. Тексти карток здебільшого вміщувались на одній сторінці, рідко кінець переносився на зворот. Ще було суцільне розписування. У такий спосіб розписувались деякі художні твори. При цьому реєстровим ставало кожне слово твору, і весь текст у вигляді маленьких його частин переходив на картки. Оскільки карток з однаковим текстом мало бути стільки, скільки слів у ньому на картці, виникла потреба у використанні розмножувальних засобів. Так було організовано виготовлення лексичних матеріалів за допомогою ротатора та ротапринта. Є в картотеці й невелика кількість карток, на які наклеєно тексти (переважно поетичні), вирізані з книжок чи журналів.

«Недаремно в нашій мові побутує образний вислів: сучасний словник – це світ, розташований за алфавітом. Але для того, щоб словник справді відповідав такому високому визначенню, – зазначав Л. Паламарчук, – він повинен реєструвати у першу чергу все краще, найбільш необхідне і найперспективніше з безмежного океану слів, створених народом для своєї лексичної скарбниці» [5, с. 4]. Усе це краще мало бути в лексичній картотеці.

Словникар мав проаналізувати лексичний матеріал на кожне слово, щоб сформулювати тлумачення так, як воно сприйметься всіма користувачами-мовцями. Наголошувалося, що тільки найґрунтовніше вивчення лексичних матеріалів, які найповніше відбивають уживання слова, дає можливість лексикографові об'єктивно встановити значення слів і виробити відповідні тлумачення [2, с. 140]. Приклади-ілюстрації словника у свою чергу підтверджують, увиразнюють тлумачення.

Справді, без докладної екземпліфікації, без системної демонстрації типових зразків контекстуального застосування лексичних одиниць, що опрацьовуються у словникових статтях, інколи важко сприйняти навіть описане у тлумаченні лексичне значення слова [5, с. 183].

Протягом 1970–1980 рр. вийшли всі одинадцять томів «Словника української мови» – цієї найбільшої і найважливішої лексикографічної праці, за створення якої група наукових співробітників була удостоєна високої державної відзнаки. Без перебільшення можна сказати, що створення цього словника було науковим подвигом колективу українських лексикографів. Словник уміщує 134 тис. слів, зафіксованих письмовими джерелами.

У «Словнику української мови» на основі величезного зібраного в картотеці лексико-фразеологічного матеріалу, уміло використаного словниками, виразно відображено стан і основні тенденції розвитку словникового складу мови української нації другої половини ХХ століття [5, с. 199]. У 70-их роках побачили світ також дві вагомні монографії: «Фразеологія української мови» (1973 р.) Л. Скрипник та «Українська радянська лексикографія» (1978 р.) Л. Паламарчука.

На час початку роботи над створенням багатотомного «Словника української мови» у картотеці були представлені такі літературні джерела: політична література, художня література, перекладна література, народна творчість та збірки літературного походження, наукова та науково-популярна література, а також літературна критика, мистецтво, посібники й підручники, довідники, газети та журнали. Назва джерела, а також рік опублікування, сторінка, з якої виписано текст, тощо у скороченому вигляді зазначаються внизу на картках. Список цитованих літературних джерел подано в 1-му томі СУМа, додаткові списки – в 4-му, 7-му, 11-му томах. Якщо в 1-му томі використано ілюстрації з творів 198 письменників, то в 11-му – уже з творів 213 письменників. Увесь список літературних джерел 1-го тому налічував 514 назв, у 4-му томі додалось 24, у 7-му – 21, в 11-му – 17 назв. Було використано також ілюстрації з опрацьовуваних у картотеці протягом десятиліття (1970–1980 рр.) інших художніх творів тих авторів, які названі в першому томі. Черпаючи матеріали картотеки, словник увібрав усе цінне з лексичного і фразеологічного багатства української мови. Відобразивши стан і розвиток лексики сучасної української мови, він засвідчив значне поповнення лексичного складу української мови у ХХ ст., особливо у галузі науки, публіцистики, законодавства, ділової мови тощо.

Охоплюючи великий і різноманітний щодо походження, функціонування та стилістичного використання лексико-фразеологічний матеріал, «Словник української мови», – як зазначено в його передмові, – залишається тлумачно-нормативним словником. Цього досягнуто: 1) добором лексики для його реєстру; 2) поданням усталених граматичних форм та наголосів реєстрових слів відповідно до норм сучасного правопису; 3) стилістичною характеристикою слів і визначенням сфери їх уживання; 4) показом тих значень (і відтінків значень), які мають слова в літературній мові; 5) ілюстраціями, що дають живі приклади правильного вживання слів та підтверджують їх стилістичну характеристику [7, с. 5]. Зрозуміло, що саме картотека є необхідною науковою базою в роботі словникаря. Адже тільки маючи сотні, а то й тисячі карток на те саме слово, укладач міг вирізнити значення й відтінки значень слів. Особливо цінними є ті ілюстрації, подані в словнику, які не тільки фіксують уживання певного слова, а доповнюють, розширюють або уточнюють тлумачення, подають додаткову важливу інформацію про слово. На час виходу СУМа в картотеці було близько 6 млн. карток. Усі тлумачні словники української мови (та й деякі інші), що з'явилися пізніше, – це витяги з академічного одинадцятитомника. Без лексичної картотеки створити тлумачний словник неможливо.

Після виходу «Словника української мови» в 11 т. у відділі виконувались дві основні теми – укладання синонімічного та фразеологічного словників. Крім того, що в лексичній картотеці є фразеологічний матеріал, було створено окрему фразеологічну картотеку, в якій налічується понад 100 тис. карток.

Вийшли друком «Фразеологічний словник української мови» (1993 р. та 1999 р.) у двох книгах, двотомний «Словник синонімів української мови» (2000 р.), «Словник фразеологізмів української мови» (2003 р.), підготовлено однотомний тлумачний словник української мови, російсько-український словник, додаткові матеріали до «Словника української мови» в 11-ти томах. За участю науковців відділу з'явилися інші словники.

Лексична картотека завжди була і лишається складовою частиною відділу, в якому створюють словники. З 16 жовтня 1991 року картотека перебуває у складі відділу лексикології і лексикографії (нині відділу лексикології та комп'ютерної лексикографії) Інституту української мови НАН України.

Робота над поповненням лексичної картотеки постійно триває. У кінці 80-их років були впорядковані лексичні фонди, а також було вирішено для зручності користування новостворені картки розмішувати окремо. Так у 1987 р. почалося формування нової картотеки. Нині шестимільйонна велика лексична картотека розміщена в 27 спеціальних шафах, кожна з яких має 84 ящики. У ящику міститься 2,5 – 2,7 тис. карток. Лексичні матеріали «Словника мови Шевченка» (близько 180 тис. карток) передано Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Фонди малої лексичної картотеки на перше липня 2004 року налічують 401500 карток. Вони розміщені в 4-х таких шафах. Це картки з творів І. Багряного, В. Барки, О. Бердника, В. Винниченка, М. Вінграновського, М. Грушевського, В. Забаштанського, В. Канівця, Г. Колісника, О. Кониського, Л. Костенко, А. Крижанівського, І. Крип'якевича, Б. Лепкого, В. Підмогильного, М. Слабошпицького, В. Стуса, М. Хвильового, С. Черкасенка, О. Черногуза, Василя Шевчука, Ю. Щербака, В. Яворівського та ін. Карток із творів цих письменників раніше в картотеці не було. Мала картотека поповнювалась також картками, виписаними з інших або нових творів тих авторів, які представлені у великій лексичній картотеці, з різноманітних науково-популярних видань, підручників, нових газет та журналів суверенної України і т.ін.

Понад 10 тис. карток виписано із Святого Письма – Біблії (у перекладі українською мовою І. Огієнка). І цю роботу буде продовжено. Картотека і далі буде поповнюватися лексичними матеріалами із творів майстрів українського слова та всіляких інших літературних джерел.

Лексична картотека дає благодатний систематизований матеріал для написання мовознавчих праць, а тому її фондами користуються науковці, викладачі вузів, аспіранти й докторанти, на екскурсію в картотеку приходять студенти та учні шкіл.

Час виписування і друкування карток відходить у минуле. Будуть нові картки, іншого виготовлення, іншого наповнення, із своїми особливостями – картки третього тисячоліття. Але створена лексична картотека – українська мова на картках – воістину не має ціни. Жоден із виданих на її базі словників і всі разом не відображають і не можуть умістити того, що зібрано в ній. Реєстрові слова карток не тільки фіксують лексичний склад мови, вони подані в контекстах, які були колись думками конкретних людей-авторів, покладеними ними на папір. У картках – різноманітна інформація про світ, українців, усе життя України упродовж останніх століть. Картотека дає відомості про семантику слів, їх парадигми, орфографію, сполучуваність, частотність уживання в мові. Лексична картотека дала життя не тільки тлумачному «Словникові української мови», вона – як мати усіх словників.

Теплих спогадів заслуговують люди, які працювали в картотеці, – і її керівники, й рядові виконавці щоденної роботи протягом років, а то й десятиліть. Картотеці щастило на хороших працівників, порядних, сумлінних людей, які збирали цей інтелектуальний скарб нації. Про них треба говорити окремо. Вони заслуговують на добре слово, світлу пам'ять і нашу шану. Вони робили велику справу.

Слово «картотека» міцно увійшло в мову, хоч треба б «картотека», оскільки в ній не карти, а картки, або «словотека» (порівняйте: дискотека, бібліотека). Нинішня картотека – це велике зібрання слів, словозбірня (як «книгозбірня» – про бібліотеку). Національна словозбірня, адже зібрано в ній слова української нації. Ця рукотворна скарбниця має назавжди залишитися як музей українського слова.

Література

1. Ващенко В. Українська лексикологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1979.
2. Лексикологія та лексикографія. – К.: Наук. думка, 1969.
3. Лисиченко Л. Лексикологія сучасної української мови. – Х.: Вища школа, 1977.
4. Москаленко А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Рад. школа, 1961.
5. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія. – К.: Наук. думка, 1978.
6. Рильський М. Ясна зброя. Статті. – К., 1971.
7. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – Т.1.
8. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – Т.4.
9. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1976. – Т.7.
10. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – Т.11.

Валентина Балог, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України
УДК 161.2.81'374.72'22

ПАРАМЕТРИЧНА СИСТЕМА ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В КОМП'ЮТЕРНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У сучасному словникарстві мають місце два діаметрально протилежні напрямки лексикографічної роботи: з одного боку – укладання словників, які описують окремі аспекти або фрагменти словникового складу мови, з іншого – створення великих поліфункціональних словників. Останній напрямок виразно тяжіє до прагнення лексикографів створити універсальний словник, здатний задовольнити будь-який запит щодо характеристики слова, а також розвиває ідею створення антропоцентричного словника, такого, який би виявив себе на перехресті чотирьох взаємопов'язаних координат: лінгвістичної, психологічної, соціологічної та семіотичної [1, с. 4], для якого характерним є нове розуміння лінгвістичної основи словників.

У рамках традиційної лексикографії принципи побудови такого словника значно ширші. Початковим етапом його створення є аналіз сукупності текстів, за якими криється не тільки певна мовна система, а перш за все особистість-носій. Антропоцентричний словник – це поєднання тлумачного, енциклопедичного та ідеологічного типів словників, який ставить перед укладачами завдання: подати не тільки мовні норми, а й норми мовної свідомості.

Сьогодні, у період бурхливого розвитку комп'ютерної техніки, інформаційних технологій, всебічної та масштабної комп'ютеризації всіх сфер суспільної діяльності в цілому й застосування її в науковій роботі зокрема, лексикографія як ніколи наблизилася до реального втілення ідеї створення великого поліфункціонального словника

національної мови. Використання надбань українських словників (лексикографічних джерел, лексичної картотеки, теоретичних засад укладання словників) як фундаментального матеріалу, його модернізація, з одного боку, та активізація роботи у сфері дослідження та розроблення методів і засобів комп'ютеризації словникарської справи, з іншого, – це ті основні напрямки роботи в галузі української комп'ютерної лексикографії, важливим продуктом якої має стати універсальний електронний словник української мови (далі – УЕСУМ).

Комп'ютерна лексикографія є галуззю комп'ютерної лінгвістики, яка сформувалася в окрему науку ще в 60-х роках ХХ ст., і, за визначенням А. Анісімова, “.. займається пошуком алгоритмів та комп'ютерною реалізацією взаємодії людини з ЕОМ природною мовою людини” [2, с. 10]. Уважаємо за потрібне зробити екскурс в історію виникнення цього наукового напрямку.

Перші спроби застосування електронно-обчислювальної техніки для лінгвістичних досліджень відбулися фактично з початку виникнення ЕОМ і ґрунтувалися на введенні до комп'ютера різних текстів з метою генеральної інвентаризації різноманітних лінгвістичних фактів, а саме створення різних покажчиків і конкордансів слів, морфем, графем, синтагм, частот – тобто матеріалу, який далі планувалося використовувати для різного типу соціальних досліджень. Уже на початку 70-х років завершено створення машинних версій друкованих словників [3, с. 60–61]. Отже, перші роботи в галузі комп'ютерної лінгвістики мали стосунок саме до лексикографічної продукції, до створення реєстрових баз даних. Існує чітка аргументація вибору об'єкта для комп'ютерних досліджень: словник як текстовий продукт має алгоритмічну будову, тобто поділяється на велику кількість частин (словникових статей), що побудовані за однаковим принципом, інакше кажучи, за певним алгоритмом. Таким чином, словник максимально піддається обробленню за допомогою електронно-обчислювальної техніки.

“Дослідження з автоматичного оброблення та збереження мовної інформації, що розгорнулися за останні десятиліття, ставлять лінгвістику перед необхідністю звернення до сучасної електронної техніки як допоміжного засобу при аналізі мовного матеріалу. Не тільки в прикладному мовознавстві, а й у власне лінгвістичній проблематиці використання машин для механізації та часткової автоматизації найтрудомісткіших операцій з оброблення тексту, накопичення текстових ілюстрацій, класифікації матеріалу за різноманітними критеріями й т. ін. дає величезний ефект” [4, с. 2].

В Україні розвиткові комп'ютерної лексикографії сприяють насамперед створений у 1991 році Український мовно-інформаційний фонд, Морфемно-словотвірний фонд української мови в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні, відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАН України, Харківське лексикографічне товариство. Роботи в галузі комп'ютерної лінгвістики проводяться також у Національному університеті імені Т. Г. Шевченка, Національному технічному університеті “Київський політехнічний інститут”, Державному університеті “Львівська політехніка”, Львівському економічному інституті, у Львівському університеті імені І. Франка, у Харківському військовому університеті та в інших вищих навчальних закладах та деяких приватних фірмах.

У традиційній комп'ютерній лексикографії, також і в українській, виділяють три головні напрями:

1. Автоматична побудова словників шляхом комп'ютерного оброблення тексту. Вказаний напрям розвивався й існує дотепер як допоміжний засіб, що полегшує рутинну роботу в філологічних дослідженнях і застосовується до побудови словників, реєстрів, конкордансів тощо. Автоматизація таких робіт практично не впливала на формулювання та розв'язання основних проблем лексикографії,

зокрема, типології словників, теорії структури словникової статті, створення дефініцій та засоби їх описування тощо.

2. Розроблення комп'ютерних словників як внутрішніх елементів інформаційних систем. Вони виконують роль інформаційно-пошукових тезаурусів і застосовуються в різних типах автоматизованих систем, для штучного перекладу тощо. Як приклад можна навести функціонування в рамках операційної системи MS Windows 95/98 або NT (застосування MS Office 97 або 2000) групу лінгвістичних програм "Рута", які дозволяють перевірити правопис, тобто автоматично знайти та виправити помилки в словах за допомогою словника, що містить близько 6 млн. словоформ української мови, здійснити контроль за узгодженням слів у реченнях, за розставленням розділових знаків та стилістикою тексту, скористатися словником синонімів та близьких за значенням слів на основі 30000 слів; групу лінгвістичних програм "Плаї", що здійснюють російсько-український та українсько-російський переклад як окремих слів, так і тексту за допомогою досить великого тезаурусу; група програм Stylus, система словників LINGVO, що здійснюють російсько-англійський та зворотній переклади (варто зазначити, що в межах розроблення інформаційних технологій відбувається постійний прогрес, тому зазначені у статті версії програм на час її опублікування можуть бути вже застарілими).

3. Вузько: створення комп'ютерних словників як машинних версій традиційних. У межах цього напрямку ставляться і розв'язуються такі проблеми, як типологія словників, теорія структури словникових статей тощо. Широко: створення інтегрованих лексикографічних систем. Як правило, подібні системи входять до складу стендових програмних комплексів, де професійно розробляються лінгвістичні програмні продукти ринкової орієнтації.

Незважаючи на різні погляди щодо питання автоматизації словникарської справи, як позитивні, так і негативні (завважимо, що маємо на увазі не власне негативне ставлення до автоматизації лексикографічної роботи в прямому розумінні цього слова, а ігнорування новітніх технологій, надання переваги традиційним), сьогодні комп'ютери є незамінним допоміжним засобом у процесі створення словників, "сучасна лексикографія неможлива без широкої комп'ютеризації" [5, с. 55]. Розглядаючи взаємовідносини науки про мову та кола наук, пов'язаних з ЕОМ (кібернетики, інформатики тощо), важко визначити пріоритетність будь-якої з них. Для лінгвістики комп'ютер є допоміжним засобом виконання певної роботи, що значно полегшує її та скорочує термін виконання, для кібернетики мовознавство, точніше аспекти вивчення мови, є одним із об'єктів для аналізу. Так чи інакше, умови цієї взаємодії є взаємовигідними й перспективними. У результаті сьогодні, з боку розвитку комп'ютерних технологій, робота на комп'ютері є доступною для кожної людини, а не тільки для фахівців, оскільки спілкування з машиною носить форму діалогу завдяки створенню інтерфейсу природною мовою. З іншого, лінгвістичного боку, опрацювання базового матеріалу для досліджень та укладання словників здійснюється за допомогою ЕОМ, що не тільки значно скорочує терміни виконання поставлених завдань, але й дозволяє зберігати накопичений матеріал у стислом вигляді зі зручною пошуковою технологією.

Створення УЕСУМ має безперечне суспільне значення як для пересічного користувача, так і для освіти в цілому, насамперед, постійною відповідністю сучасному стану мови, оскільки збереження реєстру словника у вигляді бази даних дозволяє відстежувати фактичний стан лексики та її відповідність виробленим чинним у певний період нормам, додаючи нові елементи або редагуючи наявні. Серед інших переваг такого типу словника – його багатовекторна інформативність про реєстрову одиницю: семантика, правопис, наголос, місце в системі парадигматичних відношень, сполучуваність з іншими

одинами мови, граматична характеристика, стилістичне навантаження, можливе контекстуальне оточення, етнокультурологічний та історико-лінгвістичний аспекти тощо; зручна система пошуку потрібного слова: алфавітна, тематична, синонімічна, за ключовими словами тощо; можливість перекладу слова на інші мови і т. ін. Основа електронного словника – це сукупність баз даних, пов'язаних між собою, керування якими здійснюється за допомогою інтерфейсу. Таким чином, в одній такій системі можна поєднати декілька принципово важливих словників, таких, як тлумачний, синонімічний, антонімічний, перекладні з різних мов, термінологічні, словотвірний, етимологічний і под., що, безперечно, розширить інформативний ареал слова.

Робота над укладанням УЕСУМ передбачає як розроблення програмного забезпечення, укомплектування бази даних та створення зручного інтерфейсу, так і якісний перегляд суто лінгвістичних його аспектів. Важливим етапом цього процесу ми вважаємо перегляд системи параметрів, виробленої та використовуваної для створення наявних лексикографічних праць.

Перелік параметрів, за якими описують реєстру одну мову, є головним показником типу цього словника, його головної мети, визначає його обсяг. Таким чином, параметризація в межах лексикографії тісно пов'язана з типологією словників, належить до важливих чинників у процесі розвитку лексикографічної практики на шляху створення нових типів словників. Концепцію параметризації лексикографічної інформації розробив російський вчений Ю. Караулов, де він визначає термін „параметр” як мінімальну одиницю мовної інформації [6, с. 44], „певний квант інформації про мовну структуру, який в екстремальному випадку може мати для користувача самостійний інтерес, але, як правило, перебуває в поєднанні з іншими квантами (параметрами) і знаходить специфічне відтворення в словниках; інакше кажучи – це особливе словникове подання структурних рис мови” [6, с. 51].

Зважаючи на широкі можливості в процесі укладання УЕСУМ, можна говорити не тільки про вдосконалення параметричної системи, а про її поповнення, розширення.

Ю. Караулов подає перелік можливих параметрів, який складається з 66 позицій. На основі цього спробуємо схарактеризувати найтрадиційніші праці українського словникарства: Словарь української мови в 4-х томах за ред. Б. Грінченка (далі – Гр.), Словник української мови в 11-ти томах (1970 – 1980 рр.) (далі – СУМ), Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В. Бусела (далі – ВТС), маючи на меті визначення кількості, способу вираження та глибини параметрів, за якими подано в цих словниках реєстру одну мову (див. таблицю).

Таблиця. Параметри, їх значення, спосіб вираження та глибина

№	Словники	СУМ	Гр.	ВТС
	Параметри			
1	Мова (мови)	Українська	Українська російська	Українська
2	Вхід у словник: кількість і характер	Один: орфографічний, прямий алфавітний	Один: орфографічний, прямий алфавітний	Один: орфографічний, прямий алфавітний
3	Хронологічний параметр	XIX – XX ст.	XIX ст.	XX ст. – п. XXI ст.
4	Кількісний параметр (кількість слів у словнику)	135000	70000	170000

5	Орфографічний параметр	Побуквенно	Побуквенно	Побуквенно
6	Графічна довжина слова (кількість букв)	–	–	–
7	Наголос	Знак ´ над наголошеним звуком	Знак ´ над наголошеним звуком	Знак ´ над наголошеним звуком
8	Фонетичний параметр (вимова)	Подаються фонетичні варіанти реєстрових слів, що вживаються паралельно	Подаються фонетичні варіанти реєстрових слів, що вживаються паралельно	Подаються фонетичні варіанти реєстрових слів, що вживаються паралельно або наводяться в ілюстраціях
9	Складоподіл (складова довжина слова, кількість складів)	–	–	–
10	Частина мови (категоріальний параметр)	<i>присл. прийм. спол. виг. част. займ. числ. дієприкм.</i>	<i>Гл. (дієслово) мБст. (займенник) нар. (прислівник) пред. (прийменник) сз. (сполучник) меж. (вигук)</i>	<i>присл. прийм. спол. виг. част. займ. числ. дієприкм.</i>
11	Граматичний рід іменника	<i>ж., ч., с.</i>	<i>ж., м., с.</i>	<i>ж., ч., с.</i>
12	Число	<i>мн. (при іменниках, що мають тільки форму множини або частіше вживаються в такій формі), одн. (при іменниках у формі однини, якщо на вході вони подаються у формі множини)</i>	<i>мн. (при іменниках, що мають тільки форму множини або частіше вживаються в такій формі), одн. (при іменниках у формі однини, якщо на вході вони подаються у формі множини)</i>	<i>мн. (при іменниках, що мають тільки форму множини або частіше вживаються в такій формі), одн. (при іменниках у формі однини, якщо на вході вони подаються у формі множини)</i>
13	Збірність	<i>збірн.</i>	<i>соб. (збірний іменник)</i>	<i>збірн.</i>
14	Відмінювання іменників	<i>Закінчення в род. в. або ремарка невідм.</i>	<i>Закінчення в род. в. або ремарка несклоняемое</i>	<i>Закінчення в род. в. або ремарка невідм.</i>
15	Граматичний рід прикметника	<i>При початкових формах слів подаються закінчення їх жіночого та середнього роду</i>	<i>При початкових формах слів подаються закінчення їх жіночого та середнього роду</i>	<i>При початкових формах слів подаються закінчення їх жіночого та середнього роду</i>
16	Короткі форми прикметника	<i>Подаються в окремій словниковій статті; наводяться коло основного слова як варіант</i>	<i>Подаються в окремій словниковій статті; наводяться коло основного слова як варіант</i>	–
17	Відмінювання	–	–	–

	прикметника			
18	Ступені порівнянь прикметників та прислівників	Подаються в окремій словниковій статті з ремарками <i>вищ. ст. і найвищ. ст.</i> та відсиланням до основного слова. У разі утворення від іншої основи подається як додаткова форма при відповідних прикметниках з ремаркою	Подаються в окремій словниковій статті із зазначенням ср. ст. <i>отъ...</i> або <i>сравн. ст. отъ...</i> (порівняльний ступінь від ...)	Подаються в окремій словниковій статті з ремарками <i>вищ. ст. і найвищ. ст.</i> та відсиланням до основного слова. У разі утворення від іншої основи подається як додаткова форма при відповідних прикметниках з ремаркою
19	Вид дієслова	<i>док., недок.</i>	<i>сов. в. або с. в.</i> (доконаний вид)	<i>док., недок.</i>
20	Перехідність	<i>перех., неперех.</i> (в окремих випадках, коли слово в якомусь із значень є неперехідним)	–	<i>перех., неперех.</i> (в окремих випадках, коли слово в якомусь із значень є неперехідним)
21	Безособовість	<i>безос.</i>	<i>безл.</i> (безособове)	<i>безос.</i>
22	Керування дієслова	За необхідності подається відповідне питання	За необхідності подається відповідне питання у круглих дужках	За необхідності подається відповідне питання
23	Зворотне дієслово	У деяких випадках <i>пас. до ...</i>	–	У деяких випадках <i>пас. до ...</i>
24	Стан дієслова	У деяких випадках <i>акт., пас. до...</i>	–	У деяких випадках <i>акт., пас. до...</i>
25	Умовний спосіб	–	–	–
26	Наказовий спосіб	У деяких випадках <i>наказ. сп.</i>	–	У деяких випадках <i>наказ. сп.</i>
27	Інфінітиви	Дієслово у формі інфінітива подається на вході в словник	Дієслово у формі інфінітива подається на вході в словник	Дієслово у формі інфінітива подається на вході в словник
28	Відмінювання дієслова	Наводяться основні форми: 1) при особових – форми 1-ї та 2-ї особи однини тепер. часу (для недок. виду) або майб. часу (док. виду); 2) при дієсловах, що не мають 1-ї та 2-ї особи однини тепер. (майб.) часу, а також при дієсловах на –ся середньо-зворотного стану – форма 3-ї	Наводяться основні форми: 1) при особових – форми 1-ї та 2-ї особи однини тепер. часу (для недок. виду) або майб. часу (док. виду); 2) при дієсловах, що не мають 1-ї та 2-ї особи однини тепер. (майб.) часу, а також при дієсловах на –ся середньо-зворотного стану – форма 3-ї	Наводяться основні форми: 1) при особових – форми 1-ї та 2-ї особи однини тепер. часу (для недок. виду) або майб. часу (док. виду); 2) при дієсловах, що не мають 1-ї та 2-ї особи однини тепер. (майб.) часу, а також при дієсловах на –ся середньо-зворотного

		особи однини; 3) при безособових – форма 3-ї особи однини тепер. (майб.) часу, ремарка <i>безос.</i>	особи однини; 3) при безособових – ремарка <i>безос.</i>	стану – форма 3-ї особи однини; 3) при безособових – форма 3-ї особи однини тепер. (майб.) часу, ремарка <i>безос.</i>
29	Допоміжні дієслова в дієслівній парадигмі	–	–	–
30	Дієприкметник (або основа минулого часу)	На вході подається в окремій словниковій статті; вказується стан та час: <i>дієпр. атк. тепер. ч., дієпр. пас. мин. ч.</i> тощо	–	На вході подається в окремій словниковій статті; вказується стан та час: <i>дієпр. атк. тепер. ч., дієпр. пас. мин. ч.</i> тощо
31	Майбутній час (майбутні часи)	<i>Майб. ч.</i> у разі потреби, при допоміжних дієсловах	–	<i>Майб. ч.</i> у разі потреби, при допоміжних дієсловах
32	Минулий час (минулі часи)	<i>Мин. ч.</i> у разі потреби, при дієсловах, дієприкметниках	–	<i>Мин. ч.</i> у разі потреби, при дієсловах, дієприкметниках
33	Морфологічне членування слова	В окремій словниковій статті подаються деякі продуктивні композити: <i>авіа..., авто..., багато..., дво...</i>	–	В окремій словниковій статті подаються деякі продуктивні композити: <i>авіа..., авто..., багато..., дво...</i>
34	Словотвірний параметр	У тлумаченні відсильного типу: <i>дія за знач. ...; жін. до ...; прикм. до...; зменш.-пест. до...</i> тощо	У тлумаченні відсильного типу: <i>ув. оть..., ум. оть..., ласк. оть...</i> тощо. Також при багатьох словах додатково подаються зменшувальні та збільшувальні форми з відповідними ремарками <i>ум.</i> (зменшувальне) та <i>ув.</i> (збільшувальне)	У тлумаченні відсильного типу: <i>дія за знач. ...; жін. до ...; прикм. до...; зменш.-пест. до...</i> тощо.
35	Багатозначність – однозначність	Кожне значення полісемічного слова наводиться під окремим порядковим номером. Однозначні слова подаються без нумерації	Кожне значення полісемічного слова наводиться під окремим порядковим номером. Однозначні слова подаються без нумерації	Кожне значення полісемічного слова наводиться під окремим порядковим номером. Однозначні слова подаються без нумерації
36	Семантика (семантичний)	Філологічне тлумачення	Філологічне тлумачення,	Філологічне тлумачення

	еквівалент, словникове тлумачення, дефініція)		переклад російською мовою	
37	Параметр транспозиції (образності) значення	Слово в переносному значенні оформлюється як відтінок значення (після скісних рисок) або подається під окремим порядковим номером з ремаркою <i>перен.</i>	Указується в словниковій статті після слова „переносно:” або „в переносном смыслѣ”	Слово в переносному значенні оформлюється як відтінок значення (після скісних рисок) або подається під окремим порядковим номером з ремаркою <i>перен.</i>
38	Ареальний параметр	Подаються діалектні слова з відповідною позначкою <i>діал.</i>	Подаються діалектні слова з позначкою <i>об.</i> (обласне)	Подаються діалектні слова з відповідною позначкою <i>діал.</i>
39	Синтагматичний параметр (вільна сполучуваність)	–	–	–
40	Фразеологічний параметр (невільна сполучуваність)	Фразеологізми подаються в словниковій статті основного слова після знака ◊.	Фразеологізми подаються в словниковій статті основного слова і виділяються іншим шрифтом	Фразеологізми подаються в словниковій статті основного слова після знака ◊.
41	Екземплярно-ілюстративний параметр (вербальні ілюстрації, приклади вживання)	Словосполучення, речення, літературні цитати (не до кожного слова)	Словосполучення, речення, літературні цитати (не до кожного слова)	Іноді подаються словосполучення
42	Стилістичний параметр	Розмовна лексика: <i>розм., вульг., жарт., зневажл., ірон., лайл., фам., обмеж.,</i> урочиста: <i>уроч.;</i> поетична: <i>поет., нар.-поет.;</i> церковно-слов'янська: <i>ц.-с.;</i> книжна: <i>книж., наук.;</i> застаріла: <i>заст., істор.;</i> галузева: <i>спец.</i> (якщо слово є загальнотермінологічним або галузь чітко не окреслена) або відповідні галузеві ремарки (усього 85)	<i>об.</i> (обласне) <i>дѣтск.</i> (дитяче) <i>презр.</i> (зневажливе) <i>ум.</i> (зменшувальне) <i>ув.</i> (збільшувальне) <i>пт.</i> (птаха) <i>жив.</i> (тварина) <i>раст.</i> (рослина) <i>насѣк.</i> (комаха) <i>рыбацк.</i> (рибальське)	Розмовна лексика: <i>розм., вульг., жарт., зневажл., ірон., лайл., фам., обмеж.,</i> урочиста: <i>уроч.;</i> поетична: <i>поет., нар.-поет.;</i> церковно-слов'янська: <i>ц.-с.;</i> книжна: <i>книж., наук.;</i> застаріла: <i>заст., істор.;</i> галузева: <i>спец.</i> (якщо слово є загальнотермінологічним або галузь чітко не окреслена) або відповідні галузеві ремарки (усього 75)
43	Емоційно-оцінювальний параметр	<i>вульг., жарт., зневажл., ірон., лайл., фам.;</i>	<i>презр.</i> (зневажливе) <i>дѣтск.</i> (дитяче)	<i>вульг., жарт., зневажл., ірон., лайл., фам.;</i>

		<i>дит., змени., змени.-пест., шк.</i>	<i>ум. (зменшувальне) ув. (збільшувальне)</i>	<i>дит., змени., змени.-пест., шк.</i>
44	Нормативний параметр	На ненормативність уживання слова вказуються ремарки <i>істор., заст., ц.-с.</i>	–	На ненормативність уживання слова вказуються ремарки <i>істор., заст., ц.-с.</i>
45	Статистичний (частотний) параметр	–	–	–
46	Лінгвокраїнознавчий (етнокультурно-історичний) параметр	Виявляється в деяких дефініціях, а також в ілюстративному матеріалі	До слів з етнокультурним навантаженням подаються видові слова, назви елементів, частин цілого, еквівалентів; часто уточнюється територія побутування слова	Виявляється в деяких дефініціях
47	Етимологічний параметр (генегична спільність)	–	–	–
48	Запозичення	–	–	–
49	Синоніми	Іноді як різновид дефініції	Іноді як різновид дефініції або після знака „=”	Іноді як різновид дефініції
50	Антоніми	Іноді	–	Іноді
51	Омоніми	Подаються в окремих статтях, позначаються цифровими індексами	Подаються в окремих словникових статтях, позначаються римськими цифрами	Подаються в окремих статтях, позначаються цифровими індексами
52	Асоціативний параметр	–	–	–
53	Семантичне поле	Родо-видові відношення використовуються для побудови тлумачень	Родо-видові відношення іноді використовуються для побудови тлумачень, особливо до слів з етнокультурним навантаженням	Родо-видові відношення використовуються для побудови тлумачень
54	Тематична група	–	–	–
55	Ономастичний параметр	–	–	–
56	Термінологічний параметр	<i>Авіа., анат., антр., архл., архт., астр., бактр., біол.</i> та ін. (всього 85)	<i>пт.</i> (птаха) <i>жив.</i> (тварина) <i>раст.</i> (рослина) <i>насЂк.</i> (комаха) <i>рыбацк.</i> (рибальське)	<i>Авіа., анат., антр., архл., архт., астр., бактр., біол.</i> та ін. (всього 75)
57	Лінгвоісторичний	Частково, тільки в ремарках <i>ц.-с.</i> ,	–	Частково, тільки в ремарках <i>ц.-с.</i> ,

	параметр	заст., арх., дорев.		заст., арх., дорев.
58	Бібліографічний параметр	–	–	–
59	Лексикографічний параметр (вказівка на словники, в яких фіксується це слово)	–	–	–
60	Лексична сполучуваність	Указується за допомогою ремарки у <i>сполуч.</i> , а також курсивом перед дефініцією, напр.: <i>кому і без додатка, кого</i> тощо	За необхідності подається відповідне питання чи слово у круглих дужках	Вказується за допомогою ремарки у <i>сполуч.</i> , а також курсивом перед дефініцією, напр.: <i>кому і без додатка, кого</i> тощо
61	Абревіатури	Широковживані складноскорочені слова, абревіатури, складні лексичні одиниці	–	–
62	Рима	–	–	–
63	Пароніми	–	–	–
64	Картинний параметр (ілюстрації малюнком)	–	Наприклад, при слові <i>н а ч и н н я</i> (Т. 2)	–
65	Загальна кількість параметрів	А)* 47 Б)** 29	А) 36 Б) 22	А) 45 Б) 29

* Параметри, за якими укладено словник.

** Обов'язкові параметри.

Таким чином, із 64 параметрів, за якими можливе фіксування лексичного складу української мови, максимальна кількість використана в СУМ і становить 47, з яких 29 параметрів мають обов'язковий характер; відповідно в Гр. – 36 і 22, у ВТС – 45 і 29. Значна кількість параметрів позначається за допомогою відповідних ремарок (граматична характеристика частин мови, стилістичне навантаження, шляхи словотворення), вираження інших зумовлене концепцією входу лексичної одиниці в словник.

Інформація, наведена в таблиці, дозволяє зробити такі висновки:

1. У процесі укладання традиційного словника немає можливості використовувати всі необхідні параметри для фіксування лексичної одиниці, зважаючи на обмеження обсягу. Проте й використання повної системи параметризації, на наш погляд, є необов'язковим, оскільки факт наявності в словнику всіх можливих характеристик вокабули ще не вказує на більшу ефективність лексикографічної праці. До необов'язкових можна віднести такі параметри, як, наприклад, графічна довжина слова, складоподіл, асоціативний параметр, ілюстрації малюнками тощо.

2. Значна кількість параметрів (СУМ – 18, Гр. – 14, ВТС – 16) має фактичне вираження у разі потреби. Уважаємо, що в процесі укладання УЕСУМ варто обов'язково звернути увагу на лінгвокраїнознавчий параметр, подання синонімів, антонімів, а також повних парадигм до відмінюваних частин мови.

3. Серед параметрів, не застосованих під час укладання досліджуваних словників, є характеристики, використання яких, на нашу думку, поліпшить ефективність словника. До них належать: відмінювання прикметника (в рамках необхідності подання повної парадигми до відмінюваних частин мови), етимологічний параметр, характеристика запозичених слів, подання паронімів (з тлумаченням).

Отже, перегляд та вдосконалення параметричної системи у процесі створення УЕСУМ – це важливий крок до вирішення проблеми якісного і комплексного обліку та подання одиниць лексичної системи користувачеві лексикографічної продукції.

Література

1. Vocabulum et vocabularium. Сборник научных трудов по лексикографии.– Харьков, 1997. – Вып. 4.
2. Анисимов А. Компьютерная лингвистика для всех: Мифы. Алгоритмы. Язык. – К.: Наук. думка, 1991.
3. Широков В. Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К.: Довіра, 1998.
4. Автоматизация в лингвистике: Сб. статей, пер. с англ., франц., нем. и чешского яз. / Ред. и сост. Л. Засорина. – М.-Л.: Наука, 1966.
5. Дубинский В. Искусство создания словарей. Конспекты по лексикографии: Учебное пособие. – Харьков: ХГПУ, 1994.
6. Караулов Ю. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.

Райса Лалаєва, д-р пед. н., Санкт-Петербург (Росія)

Юзеф Сураванець, д-р пед. н., Краків (Польща)

Владислав Тищенко, к. пед. н., Київ (Україна)

УДК 161.2.81'374.46

ІНДЕКСАЦІЯ ПОЛЬСЬКО-, РОСІЙСЬКО- ТА УКРАЇНСЬКОМОВНОЇ ЛОГОПЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

В інформаційному суспільстві, до якого наближаються всі провідні країни світу, важливого значення набувають процеси міжнародної кооперації, обміну галузевою інформацією. Однак цей обмін ускладнюють труднощі, пов'язані з мовними бар'єрами, зокрема розбіжності в термінології. Попередній досвід вільного обміну інформацією вказує на дисгармонію, термінологічне безладдя і неточність трансляційної еквівалентності. В епоху віртуальної логopedії – медіального суспільства, інтернетного логопедичного сервісу та інтернетфорумів, віртуальних університетів та бібліотек, дистанційної освіти, у тому числі й логопедичної [6], інтеграційних і глобалізаційних процесів – проблема галузевого співробітництва значно ускладнюється. У зв'язку з цим виникає потреба у створенні багатомовного перекладного словника-довідника, що сприяв би вирішенню труднощів міжмовної термінологічної еквівалентності.

Так, навіть поверховий аналіз термінологічних систем польської, російської та української мов засвідчує певні розбіжності. Наприклад, у польській мові граматичні порушення позначають термінами: *аграматизм* (повна відсутність граматичного оформлення висловлювання) і *дисграматизм* (часткові порушення у граматичному оформленні висловлювань). Разом з тим у російсько- та українськомовних текстах термін *аграматизм* використовується стосовно обох форм порушення.

Відтак є необхідним вивчення особливостей логопедичної термінологічної системи цих мов та проведення їхньої уніфікації, інтернаціоналізації, нормалізації.

Нашим дослідженням були охоплені переважно терміни Міжнародної класифікації хвороб Всесвітньої організації охорони здоров'я десятого перегляду (ICD-10), яка є обов'язковою для використання у країнах – членах ВООЗ з 1993 року [8].

Ідеться про професійну термінологію логopedії – спеціальної педагогічної науки про порушення мови, про методи їхнього попередження, виявлення, усунення засобами спеціального навчання і виховання [2, с. 6 і 673].

Індексцією в основному охоплені тексти В. Селіверстова [4], Ю. Сураванца [7, с. 9], також *Хрестоматія по логopedии* [1], *Логopedия* [2], словник-довідник *Спеціальна педагогіка* [6].

Індексовані терміни упорядковані за алфавітом. Серед відібраних у такий спосіб логопедичних польсько-, російсько та українськомовних термінів можна виділити:

а) неологічні та неосемантичні терміни автентичного походження, наприклад:

Польська	Російська	Українська
<i>alalia mieszana</i>	<i>смешанная алалия</i>	<i>змішана алалія</i>
<i>nosowanie</i>	<i>гнусавость</i>	<i>гугнявість</i>
<i>zadyszka</i>	<i>одышка</i>	<i>задишка</i>

б) перекладені терміни, кальки і семантичні запозичення з іноземних мов, наприклад:

Польська	Російська	Українська
<i>afazja dynamiczna</i>	<i>динамическая афазия</i>	<i>динамічна афазія</i>
<i>alalia aferentna</i>	<i>афферентная алалия</i>	<i>аферентна алалія</i>

<i>alalia eferentna</i>	эфферентная алалия	еферентна алалія
<i>alalia idiopatyczna</i>	идиопатическая алалия	ідіопатична алалія
<i>jąkanie hysteryczne</i>	истерическое заикание	істеричне заїкання (істерична заїкуватість)

в) іншомовні запозичення (грецькі, латинські та ін.), наприклад:

Польська	Російська	Українська
<i>alalia</i>	<i>алалия</i>	<i>алалія</i>
<i>aprozodia</i>	<i>апросодия</i>	<i>апросодія</i>
<i>autyzm</i>	<i>аутизм</i>	<i>аутизм</i>
<i>betacyzm</i>	<i>бетацизм</i>	<i>бетацизм</i>
<i>rotacyzm</i>	<i>ротацизм</i>	<i>ротацизм</i>

У композитних діагностичних термінах констатуються деякі аналогії. Особливо слід відзначити терміни, утворені за допомогою префіксів та початкових частин складних слів, напр.: *a-* (*ан-*), *дис-* (*диз-*), *гіпер-*, *гіпо-*, *могі-*, *пара-*, і коренів, що визначають центри макрополів діагностичної термінології: *-акузія*, *-артрія*, *-фазія*, *-фемія*, *-фонія*, *-фразія*, *-графія*, *-лалія*, *-лексія*, *-логія*.

Терміни, утворені з цих коренів і афіксів, указують на тип порушення (розпаду, деформації) і стосуються мови, мовлення, артикуляції, голосу і слуху.

Наводимо приклади композитів із префіксами:

а) *a-* (*ан-*) – *a-* (*ан-*) – *a-* (*ан-*), що вказує на відсутність певної функції:

Польська	Російська	Українська
<i>afonia</i>	<i>афония</i>	<i>афонія</i>
<i>akuzja</i>	<i>акузия</i>	<i>акузія</i>
<i>alalia</i>	<i>алалия</i>	<i>алалія</i>
<i>aleksja</i>	<i>алексия</i>	<i>алексія</i>
<i>anartria</i>	<i>анартрия</i>	<i>анартрія</i>

б) *dys-* (*дис-*) – *дис-* (*диз-*) – *дис-* (*диз-*), що вказує на часткове порушення (розлад, деформацію):

Польська	Російська	Українська
<i>dysakuzja</i>	<i>дизакузия</i>	<i>дизакузія</i>
<i>dysartria</i>	<i>дизартрия</i>	<i>дизартрія</i>
<i>dysfagia</i>	<i>дисфагия</i>	<i>дисфагія</i>
<i>dysfonia</i>	<i>дисфония</i>	<i>дисфонія</i>
<i>dysglosja</i>	<i>дисглоссия</i>	<i>дисгłosія</i>

в) *hiper-* – *гіпер-* – *гіпер-*, що вказують на надлишок чого-небудь:

Польська	Російська	Українська
<i>hiperakuzja</i>	<i>гиперакузия</i>	<i>гіперакузія</i>
<i>hipermimia</i>	<i>гипермия</i>	<i>гіпермімія</i>
<i>hipernosowość</i>	<i>гиперназализация</i>	<i>гіперназалізація</i>
<i>hiperпноe</i>	<i>гиперпноэ</i>	<i>гіперпноє</i>
<i>hiperrynolalia</i>	<i>гиперринолалия</i>	<i>гіперринолалія</i>

г) *hipo-* – *гіпо-* – *гіпо-*, що позначає послаблення чого-небудь:

Польська	Російська	Українська
<i>hipoakuzja</i>	<i>гипоакузия</i>	<i>гіпоакузія</i>
<i>hipofonia</i>	<i>гипофония</i>	<i>гіпофонія</i>
<i>hipofrazja</i>	<i>гипофразия</i>	<i>гіпофразія</i>
<i>hipoglosja</i>	<i>гипоглоссия</i>	<i>гіпогłosія</i>
<i>hipokalkulia</i>	<i>гипокалькулия</i>	<i>гіпокалькүлія</i>

г) *mogi-* – *моги-* – *могі-*, що вказує на судомний характер порушення (розладу, деформації):

Польська	Російська	Українська
<i>mogiartria</i>	<i>могиартрия</i>	<i>могиартрія</i>
<i>mogigrafia</i>	<i>могиграфия</i>	<i>могиграфія</i>
<i>mogilalia</i>	<i>могилалія</i>	<i>могілалія</i>
<i>mogileksja</i>	<i>могилексія</i>	<i>могілексія</i>
<i>mogirotaizm</i>	<i>могиротацизм</i>	<i>могіротацизм</i>

д) *para-* – *пара-* – *пара-*, що означає паралельне явище, яке нагадує що-небудь:

Польська	Російська	Українська
<i>parafonia</i>	<i>парафонія</i>	<i>парафонія</i>
<i>paragrafia</i>	<i>параграфия</i>	<i>параграфія</i>
<i>parakuzja</i>	<i>паракузія</i>	<i>паракузія</i>
<i>paralalia</i>	<i>паралалія</i>	<i>паралалія</i>
<i>parartria</i>	<i>парартрия</i>	<i>парартрія</i>

Наводимо приклади композитів з морфемою, що є першою частиною складних слів: *бради-*, *глосо-*, *графо-*, *гетеро-*, *лало-*, *лого-*, *оліго-*, *псевдо-*, *шизо-*, *тахі-*:

а) *brady-* – *бради-* – *бради-*, що означає уповільнення чого-небудь:

Польська	Російська	Українська
<i>bradyakuzja</i>	<i>брадиакүзія</i>	<i>брадиакүзія</i>
<i>bradyartria</i>	<i>брадиартрия</i>	<i>брадиартрія</i>
<i>bradyglosja</i>	<i>брадиглоссія</i>	<i>брадиглосія</i>
<i>bradylalia</i>	<i>брадилалія</i>	<i>брадилалія</i>
<i>bradyrnoe</i>	<i>брадинное</i>	<i>брадинное</i>

б) *gloso-* – *глоссо-* – *глосо-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з язиком, письмом, поясненням тексту:

Польська	Російська	Українська
<i>glosolalia</i>	<i>глоссолалія</i>	<i>глосолалія</i>
<i>glosopatia</i>	<i>глоссопатія</i>	<i>глосопатія</i>
<i>glosoplegia</i>	<i>глоссоплегія</i>	<i>глосоплегія</i>
<i>glosospazm</i>	<i>глоссоспазм</i>	<i>глососпазм</i>
<i>glosotomia</i>	<i>глоссотомія</i>	<i>глосотомія</i>

в) *grafo-* – *графо-* – *графо-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з письмом, ілюстрацією:

Польська	Російська	Українська
<i>grafofobia</i>	<i>графофобія</i>	<i>графофобія</i>
<i>grafomania</i>	<i>графоманія</i>	<i>графоманія</i>
<i>graforea</i>	<i>графорея</i>	<i>графорея</i>
<i>grafospazm</i>	<i>графоспазм</i>	<i>графоспазм</i>

г) *hetero-* – *гетеро-* – *гетеро-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна зі своєрідністю/відмінністю:

Польська	Російська	Українська
<i>heterofonia</i>	<i>гетерофонія</i>	<i>гетерофонія</i>
<i>heterofrazja</i>	<i>гетерофразія</i>	<i>гетерофразія</i>
<i>heteroftongia</i>	<i>гетерофтонгія</i>	<i>гетерофтонгія</i>
<i>heterolalia</i>	<i>гетеролалія</i>	<i>гетеролалія</i>
<i>heteroleksja</i>	<i>гетеролексія</i>	<i>гетеролексія</i>

г) *lalo-* – *лало-* – *лало-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з мовленням (органами мовлення):

Польська	Російська	Українська
----------	-----------	------------

<i>lalofobia</i>	<i>лалофобия</i>	<i>лалофобія</i>
<i>laloneuroza</i>	<i>лалоневроз</i>	<i>лалоневроз</i>
<i>lalopatia</i>	<i>лалопатия</i>	<i>лалопатія</i>
<i>laloplegia</i>	<i>лалоплегия</i>	<i>лалоплегія</i>
<i>lalorea</i>	<i>лалорея</i>	<i>лалорея</i>

д) *logo-* – *лого-* – *лого-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з мовленням, словом, думкою:

Польська	Російська	Українська
<i>logoklonia</i>	<i>логоклонія</i>	<i>логоклонія</i>
<i>logomania</i>	<i>логоманія</i>	<i>логоманія</i>
<i>logoneuroza</i>	<i>логоневроз</i>	<i>логоневроз</i>
<i>logopatia</i>	<i>логопатія</i>	<i>логопатія</i>
<i>logorea</i>	<i>логорея</i>	<i>логорея</i>

е) *oligo-* – *олиго-* – *олиго-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з вадою (недостатністю), хворобою, недорозвитком, дефіцитом:

Польська	Російська	Українська
<i>oligofazja</i>	<i>олигофазія</i>	<i>олигофазія</i>
<i>oligofrazja</i>	<i>олигофразія</i>	<i>олигофразія</i>
<i>oligofrenia</i>	<i>олигофренія</i>	<i>олигофренія</i>
<i>oligofrenologopedia</i>	<i>олигофренологопедія</i>	<i>олигофренологопедія</i>
<i>oligolalia</i>	<i>олиголалія</i>	<i>олиголалія</i>

є) *pseudo-* – *псевдо-* – *псевдо-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з несправжністю, неправильністю:

Польська	Російська	Українська
<i>pseudodysleksja</i>	<i>псевдодислексія</i>	<i>псевдодислексія</i>
<i>pseudoafazja</i>	<i>псевдоафазія</i>	<i>псевдоафазія</i>
<i>pseudofonastenia</i>	<i>псевдофонастенія</i>	<i>псевдофонастенія</i>
<i>pseudogłos</i>	<i>псевдоголос</i>	<i>псевдоголос</i>
<i>pseudogramatyzm</i>	<i>псевдограматизм</i>	<i>псевдограматизм</i>

ж) *schizo-* – *шизо-* – *шизо-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з розщепленням, роздвоєнням:

Польська	Російська	Українська
<i>schizoakuzja</i>	<i>шизоакузія</i>	<i>шизоакузія</i>
<i>schizofazja</i>	<i>шизофазія</i>	<i>шизофазія</i>
<i>schizofrazja</i>	<i>шизофразія</i>	<i>шизофразія</i>
<i>schizografia</i>	<i>шизографія</i>	<i>шизографія</i>
<i>schizoleksja</i>	<i>шизолексія</i>	<i>шизолексія</i>

з) *tachy-* – *тахі-* – *тахі-*, що вказує на смисловий зв'язок терміна зі швидкістю, прискоренням:

Польська	Російська	Українська
<i>tachyfazja</i>	<i>тахіфазія</i>	<i>тахіфазія</i>
<i>tachyfrazja</i>	<i>тахіфразія</i>	<i>тахіфразія</i>
<i>tachyglosja</i>	<i>тахіглоссія</i>	<i>тахіглосія</i>
<i>tachygrafia</i>	<i>тахіграфія</i>	<i>тахіграфія</i>
<i>tachylalia</i>	<i>тахілалія</i>	<i>тахілалія</i>

Серед логопедичних термінів слід виділити також композити, другою складовою яких є корені: *-акузія*, *-артрія*, *-фазія*, *-фемія*, *-фонія*, *-фразія*, *-глосія*, *-графія*, *-лалія*, *-лексія*, *-логія*, *-мнезія*, *-патія*, *-стенія*:

а) *-akuzja* – *-акузія* – *-акузія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна зі слухом:

Польська	Російська	Українська
<i>ambliakuzja</i>	<i>амбліакузія</i>	<i>амбліакузія</i>
<i>baryakuzja</i>	<i>баріакузія</i>	<i>баріакузія</i>
<i>bradyakuzja</i>	<i>брадіакузія</i>	<i>брадіакузія</i>
<i>diploakuzja</i>	<i>диплакузія</i>	<i>диплакузія</i>
<i>hemianakuzja</i>	<i>геміанакузія</i>	<i>геміанакузія</i>

б) *-artria* – *-артрія* – *-артрія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з артикуляцією:

Польська	Російська	Українська
<i>ameloartria</i>	<i>амелартрія</i>	<i>амелартрія</i>
<i>anartria</i>	<i>анартрія</i>	<i>анартрія</i>
<i>bradyartria</i>	<i>брадиартрія</i>	<i>брадиартрія</i>
<i>dysartria</i>	<i>дизартрія</i>	<i>дизартрія</i>
<i>parartria</i>	<i>парартрія</i>	<i>парартрія</i>

в) *-fazja* – *-фазія* – *-фазія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з мовленням:

Польська	Російська	Українська
<i>agitofazja</i>	<i>агітофазія</i>	<i>агітофазія</i>
<i>akatafazja</i>	<i>акатафазія</i>	<i>акатафазія</i>
<i>amelofazja</i>	<i>амелофазія</i>	<i>амелофазія</i>
<i>daktylofazja</i>	<i>дактилофазія</i>	<i>дактилофазія</i>
<i>zargonofazja</i>	<i>жаргонофазія</i>	<i>жаргонофазія</i>

г) *-femia* – *-фемія* – *-фемія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з артикуляцією чи плавністю висловлювання:

Польська	Російська	Українська
<i>bradyfemia</i>	<i>брадифемія</i>	<i>брадифемія</i>
<i>heterofemia</i>	<i>гетерофемія</i>	<i>гетерофемія</i>
<i>kofemia</i>	<i>кофемія</i>	<i>кофемія</i>
<i>spaztofemia</i>	<i>спазмофемія</i>	<i>спазмофемія</i>
<i>tachyfemia</i>	<i>тахифемія</i>	<i>тахифемія</i>

г) *-fonia* – *-фонія* – *-фонія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна зі звуком, голосом, звучанням, тоном, вимовою:

Польська	Російська	Українська
<i>baryfonia</i>	<i>барифонія</i>	<i>барифонія</i>
<i>bronchofonia</i>	<i>бронхофонія</i>	<i>бронхофонія</i>
<i>diplofonia</i>	<i>диплофонія</i>	<i>диплофонія</i>
<i>kakofonia</i>	<i>какофонія</i>	<i>какофонія</i>
<i>makrofonia</i>	<i>макрофонія</i>	<i>макрофонія</i>

д) *-frazja* – *-фразія* – *-фразія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з фразою (висловлюванням):

Польська	Російська	Українська
<i>amelofrazja</i>	<i>амелофразія</i>	<i>амелофразія</i>
<i>angofrazja</i>	<i>ангофразія</i>	<i>ангофразія</i>
<i>echofrazja</i>	<i>ехофразія</i>	<i>ехофразія</i>
<i>embolofrazja</i>	<i>емболофразія</i>	<i>емболофразія</i>
<i>polifrazja</i>	<i>поліфразія</i>	<i>поліфразія</i>

е) *-glosja* – *-глоссія* – *-глосія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з язиком (анатомічним), мовою:

Польська	Російська	Українська
<i>ankyloglosja</i>	<i>анкілоглоссія</i>	<i>анкілоглосія</i>
<i>baryglosja</i>	<i>бариглоссія</i>	<i>бариглосія</i>
<i>makroglosja</i>	<i>макроглоссія</i>	<i>макроглосія</i>
<i>megaloglosja</i>	<i>мегалоглоссія</i>	<i>мегалоглосія</i>
<i>mikroglosja</i>	<i>мікроглоссія</i>	<i>мікроглосія</i>

є) *-grafia* – *-графія* – *-графія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з письмом:

Польська	Російська	Українська
----------	-----------	------------

<i>agitografia</i>	<i>агитография</i>	<i>агітографія</i>
<i>akatografia</i>	<i>акатография</i>	<i>акатографія</i>
<i>brachygrafia</i>	<i>брахиграфия</i>	<i>брахіграфія</i>
<i>megalografia</i>	<i>мегалогграфия</i>	<i>мегалогграфія</i>
<i>patografia</i>	<i>патография</i>	<i>патографія</i>

ж) *-lalia* – *-лалія* – *-лалія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з мовленням:

Польська	Російська	Українська
<i>agitolalia</i>	<i>агитолалія</i>	<i>агітолалія</i>
<i>akulalia</i>	<i>акулалія</i>	<i>акулалія</i>
<i>barylalia</i>	<i>барилалія</i>	<i>барилалія</i>
<i>bradylalia</i>	<i>брадилалія</i>	<i>брадилалія</i>
<i>kryptolalia</i>	<i>криптолалія</i>	<i>криптолалія</i>

з) *-leksja* – *-лексія* – *-лексія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з читанням:

Польська	Російська	Українська
<i>aleksja</i>	<i>алексія</i>	<i>алексія</i>
<i>bradyleksja</i>	<i>брадилексія</i>	<i>брадилексія</i>
<i>dysleksja</i>	<i>дислексія</i>	<i>дислексія</i>
<i>paraleksja</i>	<i>паралексія</i>	<i>паралексія</i>
<i>schizoleksja</i>	<i>шизолексія</i>	<i>шизолексія</i>

и) *-logia* – *-логія* – *-логія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з висловлюваннями в усній чи письмовій формі:

Польська	Російська	Українська
<i>ambilogia</i>	<i>амбиплогія</i>	<i>амбілогія</i>
<i>autologia</i>	<i>автологія</i>	<i>автологія</i>
<i>brachylogia</i>	<i>брахиплогія</i>	<i>брахілогія</i>
<i>bradylogia</i>	<i>брадиплогія</i>	<i>брадиплогія</i>
<i>kakologia</i>	<i>какологія</i>	<i>какологія</i>

і) *-mnezja* – *-мнезія* – *-мнезія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна з пам'яттю:

Польська	Російська	Українська
<i>amnezja</i>	<i>амнезія</i>	<i>амнезія</i>
<i>dysmnezja</i>	<i>дисмнезія</i>	<i>дисмнезія</i>
<i>kryptomnezja</i>	<i>криптомнезія</i>	<i>криптомнезія</i>
<i>logomnezja</i>	<i>логамнезія</i>	<i>логомнезія</i>
<i>paramnezja</i>	<i>парамнезія</i>	<i>парамнезія</i>

ї) *-patia* – *-патія* – *-патія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна із хворобою, болем, стражданням:

Польська	Російська	Українська
<i>echopatia</i>	<i>эхопатія</i>	<i>ехопатія</i>
<i>lalopatia</i>	<i>лалопатія</i>	<i>лалопатія</i>
<i>logopatia</i>	<i>логопатія</i>	<i>логопатія</i>
<i>neuropatia</i>	<i>невропатія</i>	<i>невропатія</i>
<i>psychopatia</i>	<i>психопатія</i>	<i>психопатія</i>

й) *-astenia* – *-астенія* – *-астенія*, що вказує на смисловий зв'язок терміна зі слабкістю, безсиллям:

Польська	Російська	Українська
<i>fonastenia</i>	<i>фонастенія</i>	<i>фонастенія</i>
<i>klezastenia</i>	<i>клезастенія</i>	<i>клезастенія</i>
<i>legastenia</i>	<i>легастенія</i>	<i>легастенія</i>
<i>pseudofonastenia</i>	<i>псевдофонастенія</i>	<i>псевдофонастенія</i>

Проведене дослідження індексації логопедичної термінології трьох слов'янських мов сусідніх країн – це перший крок на шляху тезауризації, уніфікації, інтернаціоналізації і нормалізації галузевої термінології.

Література

1. Волкова Л., Селиверстов В. Хрестоматія по логопедии (извлечения и тексты). В 2-х томах. – М.: Гум. изд-ий центр ВЛАДОС, 1997.
2. Волкова Л., Шаховская С. Логопедия. Учебник для вузов. Издание третье, перераб. и доп. – М.: Гум. изд-ий центр ВЛАДОС, 1998.
3. Оганесян Е., Налбандян О. Дистанционные технологии и дистантное обучение в реализации современных принципов высшего дефектологического образования // Современная логопедия: теория, практика, перспективы. Материалы междунар. научно-практ. конф. (12–14 сентября 2002 года). – М., 2002.
4. Селиверстов В. Понятийно-терминологический словарь логопеда. – М.: Гум. изд-ий центр ВЛАДОС, 1997.
5. Словник іншомовних слів / За ред. Л. Пустовіт. – К.: Довіра, 2000.
6. Спеціальна педагогіка: словник-довідник / За ред. В. Бондаря. – Луганськ: Альма-Матер, 2003.
7. Сурованец Ю. Современные проблемы логопедической терминологии // Современная логопедия: теория, практика, перспективы. Материалы междунар. научно-практ. конф. (12–14 сентября 2002 года). – М., 2002.
8. Bartkowski S. i współautorzy (Komitet Naukowy), Brykczyńska C. i współautorzy (Zespół Tłumaczy). Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta. ICD-10, Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne „Vesalius”, Tom I w 1994, Tom III w. – Kraków, 1997.
9. Ożdżyński J., Surowaniec J. Teoria i praktyka terminologii logopedycznej. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. – Kraków, 2000.

Наталія Пуряєва, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374

ДЕЩО ПРО МОВУ БОГОСЛУЖІННЯ ВЗАГАЛІ ТА ПРО СЛОВНИК МОВИ БОГОСЛУЖІННЯ ЗОКРЕМА

Перед тим, як взятися до читання цього матеріалу, пропонуємо переглянути таблицю, у якій зіставлено кілька варіантів перекладу короткого богослужбового уривка (кондака на Воздвиження Чесного Хреста Господнього) (див. таблицю):

Друге, що не завадить зробити перед читанням цієї праці, – спробувати пояснити собі докладний зміст наведеної молитви. Здається, перша процедура викликає багато запитань, а друга просто-таки заводить у безвихідь...

Мова богослужіння (у статті йтиметься про мову богослужбових текстів східного християнського обряду, спільного для трьох традиційних українських християнських конфесій: Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, Української Православної Церкви Київського Патріархату), богослужбова лексика є сьогодні мало дослідженим мовним явищем та абсолютно не опрацьованим лексикографічно мовним матеріалом. На нашу думку, це можна пояснити як надзвичайною складністю самого предмета, так і відсутністю традиції його лінгвістичного опрацювання. Упадає в око, що суперечки й дискусії навколо цих явищ точаться ніби у вакуумі, оскільки позбавлені найважливішого – теоретично-методологічного тла, що ним є, по-перше, об'єктивне, ґрунтовне й усебічне знання про особливості предмета, а по-друге, науково виважені принципи його оцінювання. Це спричинює передусім фрагментарність і поки що передчасну атомарність дискутованих проблем (часто-густо суперечки стосуються окремого слова, наприклад, *днесь* чи *сьогодні*, *дякувати* чи *благодарити* або групи слів, наприклад, слова з компонентом *благо-*) та дуже часто, на жаль, бездоказовість висловлюваних міркувань і рекомендацій. Отже, існує загроза просто загубитися в морі поодиноких проблем, так і не розв'язавши головної – якою є, а відтак – якою має бути мова богослужіння.

Першу трудність, як можна помітити, створює "міждисциплінарний" характер предмета (лінгвістика / богослов'я), який, проте, намагаються розглядати в рамках лише однієї з дисциплін (або лінгвістики, або богослов'я) без взаємного врахування вимог обох наук, що, до речі, й породжує більшість конфліктів. Натомість розв'язання нашої проблеми, виходячи із самої її природи (мова богослужіння – мова в особливій функції – богослужбовій, мова як складова богослужіння, мова в контексті богослужіння), перебуває десь на самому стику дисциплін і неможливе без їхньої співдії. Для лінгвістів та богословів важливо виробити насамперед спільну метамову досліджень богослужбової мови, оперувати однією термінологією, що сприятиме діалогові, базуватиме його на одному ґрунті. Так, наприклад, терміни **конфесійний стиль** (зовсім не адекватний і штучний), **культува мова**, **мова культу** та інші, яку використовують філологи, належить радше до культурологічно-релігієзнавчо-філософських, ніж літургічних, що відчужує мовознавчі дослідження від самого об'єкта дослідження. Крім того, на нашу думку, жоден лінгвіст не підійде близько до розуміння проблеми української богослужбової мови, розглядаючи її ззовні, не маючи глибокого уявлення про українську богословсько-літургійну традицію, не маючи бодай елементарних знань зі сфери літургії.

З другого боку, однією з умов ефективної праці на ниві української мови богослужіння, на якій потрібно наполягати, є коректність у формулюванні проблеми. Так, на місці "чи здатна українська мова..." (на жаль, такий сумнів часто опановує саме літургістів) повинно б стояти "що треба зробити, щоб українська мова була здатна..."

Відзначимо також ще одну дуже характерну рису сьогоднішньої дискусії довкола мови богослужіння: маючи справу із перекладними текстами, досліджуючи українську мову в перекладах, ані мовознавці, ані богослови не оперують спеціальною термінологією перекладознавства, не спираються на відповідні поняття й відповідні терміни: норма перекладу, якість перекладу, адекватність

перекладу, еквівалентність перекладу, рівні еквівалентності (теоретичне визначення цих понять див., наприклад, у праці К.І.Ковалевої [3]) тощо. Натомість з'ясування сутності цих понять та їхнього конкретного наповнення в богослужбовій сфері і є, на нашу думку, найактуальнішим завданням дискусії в цій галузі.

Так ми підійшли до теми, визначеної в назві нашої публікації, бо вважаємо, що саме Словник мови богослужіння (далі – СМБ) міг би стати тим "містком", зійшовшись на якому, філологи й богослови дістануть змогу розпочати конструктивний діалог.

Специфіка української богослужбової мови полягає в тому, що вона є мовою перекладу та існує як сталий набір перекладених текстів. Ми не заперечуємо при тому можливості молитовної творчості сучасників та введення нових молитовних творів до богослужбового комплексу, однак відомо, що такі процеси відбуваються лише на його периферії (приватна молитовна практика, акафисти, молитви на нові потреби сучасного життя) і не зачіпають його ядра (Літургія, добове богослужбове коло, богослужіння таїнств).

Мовна творчість у богослужбовій сфері зорієнтована насамперед на текст-прототип, вона прив'язана до нього, залежна від нього, покликана його відтворити. Не випадково, здається, переклад богослужбового тексту (принаймні одну із перекладацьких напрямних у богослужбовій сфері) називають імітацією тексту-прототипу, що передбачає пошук або створення відповідних імітаційних засобів у мові перекладу. У ситуації протиставлення мова оригіналу (церковнослов'янська) – мова перекладу (українська), зважаючи на спільний історичний розвиток обох мов, їх функціонально-стильову протиставленість, переклад з оригіналу полягає в певній співдії мови оригіналу й мови перекладу. Не можна також не брати до уваги сакральності обговорюваної сфери, а звідси й додаткових дуже важливих і дуже специфічних конотацій у розв'язанні проблеми перекладу.

Отже, майже всі наявні переклади богослужінь українською мовою здійсненні з церковнослов'янської мови, хоча історично всі вони мають два прототипи: 1) церковнослов'янський текст ← 2) грецький текст. Крім того, важливим, а в певних типах богослужінь (напр., богослужіння добового кола: вечірня, полуночниця, утрєня, часи; Літургія Передосвячених Дарів тощо) визначальним компонентом богослужбового тексту є псалми (чи уривки з них), тому до цього ланцюжка потрібно додати ще оригінальну мову псалмів – давньоєврейську, з якої їх перекладено грецькою мовою (таким чином: 1) церковнослов'янський текст ← 2) грецький текст ← 3) давньоєврейський текст).

Переклади українською мовою богослужбових текстів із церковнослов'янської мови здійснювано на різних (часто відмінних) засадах, тому за безперечною спільністю змісту вони мають індивідуальні особливості. Тобто українські тексти богослужінь існують у варіантах. Не вдаватимемося до їхньої детальної характеристики, зауважимо лише, що, на нашу думку, така варіантність перекладів та різноманітність підходів до них є не тільки не шкідливою, але й бажаною, бо дає змогу "напрацювати" в українській мові відповідні виражальні засоби (семантичні, лексичні, фразеологічні, стилістичні), які згодом стануть неоціненним матеріалом для вибору найвідповідніших.

Зазначимо тепер, що власне у сфері богослужбового перекладу ми вже маємо певні здобутки: кожна з українських християнських конфесій створила щонайменше по два варіанти перекладів найважливіших богослужбових текстів (насправді їх є більше). Пошуки тривають, але, на жаль, уже набутий мовний матеріал, мовний досвід мало "працює" на

процес творення нових перекладів, не виконує функції їхнього фундаменту.

Власне, Словник мови богослужіння, про потребу в якому прагнемо висловитися в цій статті, може й повинен виконати роль такого фундаменту.

Словник як спосіб презентації певного мовного матеріалу має унікальну можливість представити його вичерпно, даючи таким чином по-справжньому правдиву картину мовного явища. Такий словник виявить усі без винятку проблеми й суперечності, що існують у конкретних текстах, а також і прецеденти їх розв'язання; дасть кваліфікацію певним явищам і таким чином уможливить ефективну працю над удосконаленням, розвитком богослужбової мови.

Маючи в руках тезаурус богослужбової мови, зможемо предметно говорити про норму богослужбового перекладу, визначити її критерії саме для українського богослужбового тексту.

Оцінка якості певного перекладу полягає у з'ясуванні ступеня його адекватності оригіналу та зіставленні цього показника із наявною нормою перекладу. Церковнослов'янська мова дуже тривалий час виконувала роль єдиної богослужбової мови в Українській Церкві, тому не випадково саме її вважають еталоном, норма нібито закорінена в ній, про що свідчать сучасні радикально "церковнослов'янізовані" переклади та аргументи на їхню користь.

Словник мови богослужіння має виконати такі завдання:

- 1) звести водно всі наявні сьогодні варіанти перекладу богослужбових текстів;
- 2) зіставити їх із текстом оригіналу;
- 3) зіставити їх між собою.

Яким чином Словник мови богослужіння зможе виконати ці завдання? Зазначимо, що пропонований проект СМБ є лише попередньою робочою й поки що інтуїтивною спробою окреслити сутність задуманої праці. Такий словник не має аналогів в Україні, тому й розв'язання тих теоретичних і практичних проблем, що їх зумовлює специфіка предмета лексикографічного опису, буде експериментальним, пошуковим.

Статус СМБ. Для цього, на нашу думку, такий Словник повинен бути організований за схемою: вихідна одиниця словникової статті: церковнослов'янська одиниця богослужбового тексту (контекст) + її тлумачення + українські варіанти перекладу цієї одиниці (контекст).

Церковнослов'янська лексична одиниця, очоливши словникову статтю, дасть змогу уникнути проблеми вибору з-поміж варіантів основного для цієї функції, бо з огляду на сказане вище про норму богослужбових перекладів таке завдання є поки що передчасним.

Із цієї ж причини Словник матиме статус радше тлумачного, ніж перекладного. Не беручи на себе відповідальності бути перекладним словником, наш СМБ зможе знову ж таки уникнути поки що передчасної функції встановлювати норму перекладу окремих одиниць богослужбових текстів; він радше констатуватиме результати пошуку цієї норми.

Натомість саме як тлумачний СМБ виявить реальне співвідношення між одиницями оригіналу та перекладу (перекладів) на лексичному, семантичному та стилістичному рівнях, визначить ступінь відповідності перекладних одиниць на цих рівнях. Крім того, тлумачний словник дасть змогу структурувати саму одиницю оригіналу, визначивши її конкретні показники на цих рівнях та їхню ієрархію. Адекватна й повна семантизація одиниці-оригіналу вже сама диктуватиме оцінку одиницям перекладу, що їх зіставлено в одній словниковій статті.

Об'єкт СМБ. Об'єктом СМБ є лексичний склад текстів богослужінь.

Обсяг СМБ. Висловлюючи загальні зауваги щодо СМБ, ми свідомі масштабності такої праці, яка вимагає чималих зусиль та часу і ще

довго не тішитиме нас своєю появою. Тому для зручності видається доцільним укласти словник поступово, у вигляді окремих зошитів: Словник мови Літургії, Словник мови богослужінь добового кола (вечірня, полуночниця, утрєня, часи), Словник мови таїнств і освячень тощо. Згодом матеріали таких зошитів можуть бути зведені в один Словник мови богослужіння.

Словниковий склад СМБ. З огляду на наведений вище історичний ланцюжок мов, що передували в богослужбовій сфері українській, закономірним є сподіватися в лексичному складі української богослужбової мови церковнослов'янїзмів, грецизмів та семїтизмів, причому як лексичних, так і семантичних.

Лексичний склад богослужбової мови є неоднорідним і за змістом. Крім 1) лексем із загальномовним значенням, тут маємо специфічну лексику: 2) термінологію, а також 3) лексеми із переносним, образним та символічним значенням.

Крім того, богослужбова мова насичена фраземами. Окрему проблему (радіше екзегетичну, літургічну, ніж власне лінгвістичну) становить їх вичленовування в тексті богослужіння.

Семантизація лексичних одиниць у СМБ. Семантизація лексичних одиниць (особливо це стосується термінології та лексем-символів) у СМБ повинна, безперечно, спиратися на авторитетні дані літургії та екзегетики (у випадку із вплетеними до богослужіння текстами Святого Письма). Це не тільки дасть змогу кваліфіковано визначити їхній зміст, а й уникнути суб'єктивізму при тлумаченні. Причому семантизація за допомогою таких даних може бути різною: від короткого формулювання змісту літургічних та екзегетичних позицій з їхньою паспортизацією до їх прямої цитації.

Ще одним важливим прийомом тлумачення лексичних одиниць у СМБ є етимологізація, яку потрібно застосовувати насамперед щодо запозичень (грецьких, семїтських, напр.: *херувими, серафими, саваот, амін, алїлуя, осанна*), а подекуди й щодо кальок – як морфологічних (напр., *благодарення, преїстотний*), так і семантичних (напр., *духовне ділання, тверезіння*).

Узагалі, при виявленні семантичного змісту лексичних одиниць богослужбових текстів орієнтування на історично первісні оригінали (грецькі або давньоєврейські тексти) є надзвичайно важливим, бо забезпечує об'єктивність та науковість такої процедури. Зауважимо, що, на нашу думку, сьогодні потрібно докладно розглянути проблему визначення пріоритету між церковнослов'янським та грецьким прототипами українського богослужбового перекладу: якому з них має належати основна, а якому допоміжна, коригувальна роль.

Як зазначено вище, працюючи над тлумаченням лексичних одиниць богослужбових текстів, матимемо також справу із такими, що є носіями переносного, образного та символічного значення. Порівняйте для прикладу: (тропар, глас 8): *Як наважуся до Причастя Святинь Твоїх приступити я, недостойний? Може б насмілитися до Тебе приступити з достойними, але одяг мій викривас мене, бо він не до вечері, і душа моя многогрішна осудження заслужила.*

Тут лексему *одяг* неможливо витлумачити, не вдаючись до цитування або покликання на євангельську притчу про недостойного гостя, який прийшов на весілля до господаря не у весільному вбранні, за що господар наказав вивести його геть, туди, де "плач і скрегіт зубів" (Мт 22 : 2 – 14). Притча сама собою є символічним оповіданням, реальним змістом якої є власне прихований підтекст, тому вона вимагає тлумачення. *Одяг*, таким чином, тут – духовна ознака людини "бути достойною чи недостойною Небесного Царства". Маємо, отже, справу з переносним, символічним значенням слова, що актуалізує в контексті молитви цілий зміст новозавітної притчі. І це має відбитися тлумачення зазначеної лексеми в Словнику мови богослужіння.

Локалізація контексту в СМБ. Кожна словникова стаття повинна містити контекст, у якому вжито заголовне слово та варіанти перекладу. Обсяг наведеного контексту мусить бути достатнім для адекватного сприйняття семантичного та стилістичного змісту лексичної одиниці.

Цитування богослужбового матеріалу супроводжуватиметься також важливою інформацією про 1) локалізацію наведеного ілюстративного уривку в тексті богослужіння (напр., Л[ітургія]О[глашенних], В[елика] е[ктенія]), 2) локалізацію в текстах Святого Письма (напр., Пс 50:1) та 3) бібліографічні дані про контекст. Для першого різновиду локалізації необхідно виробити відповідну систему позначок, для другого використовуватиметься традиційна загальноприйнята система позначок-покликань на тексти Святого Письма. Бібліографічні дані про використану літературу доцільно навести в додатку до Словника.

Джерела СМБ. Джерела СМБ поділяємо на два типи: 1) джерела мовного матеріалу (богослужбові тексти, що містяться в богослужбових книгах – молитовники, служебники, требники, тріоді, октоїхи); 2) джерела семантизації мовного матеріалу (літургічні, екзегетичні праці, тлумачні літургійні книги, енциклопедичні та лексикографічні видання, присвячені богослужінню тощо).

Завдання СМБ. Крім перелічених вище трьох завдань суто лінгвістичного та перекладознавчого характеру, одним із найважливіших є, безперечно, довести до розуміння користувачів тексти богослужінь, полегшити їх адекватне сприйняття.

Можна також помітити, що зреалізована таким чином праця стане детальним тлумачним словником церковнослов'янської мови богослужіння, велику потребу в якому відчуваємо і який напевно чи й існує. "Зрозумілість" церковнослов'янських текстів, про яку досить відважно твердять усі, хто обстоює широке залучення церковнослов'янців до богослужбових текстів, є лише позірною (пор. наведений на початку цієї статті текст молитви церковнослов'янською мовою та її переклад із греко-католицького молитовника "Прийдіте поклонімся" [5]). Церковнослов'янська мова напевно чи є повноцінним фактом сучасної української культури й може стати таким лише за умови спеціальної процедури введення її в культуру якраз шляхом лексикографічного закріплення.

Наприкінці зауважимо, що ми поки що не вдаємося до детального розроблення словникової статті Словника мови богослужіння, вважаючи цю тему масштабною й такою, що заслуговує на спеціальну публікацію.

Література

1. З вірою і любов'ю: Молитовник з Псалтирем. – Харків–Львів, 2003.
2. Ісрейській молитвословь. – Рим, 1950.
3. Ковалёва К. Оригинал и перевод: два лица одного текста. – М., 2001.
4. Молитовник. – К.: Воскресіння, 1998.
5. Прийдіте поклонімся: Молитовник. – Львів: Свічадо, 1998.

Лариса Мовчун, к. ф. н.
Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'374

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІСТОРІЯ: КУШПЕЛА'

Серед десятків тисяч слів української мови є чимало одиниць, поширених у говірках, проте давно зафіксованих загальнонародними словниками й уведених у літературний обіг талановитими письменниками. Серед них *кушпела*, що входить до синонімічного ряду *пил*, *порох*, *порохнява*, *порохня*, *порохно*, *прах*, *тилюга*, *тилюка*, *тиляка*,

копіт, курява, курище, кіптява, кіптяга, кіптюга, кура, а також до ряду завірюха, хуртовина, метелиця, віхола, заметіль, хуга, завія, сніговій, сніжниця, хуговій, юга, хвища, хугавиця, хурделиця, хурделя, хурдига, хуртеча, сніговиця, віхало, завійниця, заметільниця, замета, заметь, кура, метіль, фуга, хурделиця, хижса, хиза, шаруга, крутія, сніговійниця, сніжокрутниця, буран, пурга [8].

Одинадцятитомний тлумачний словник фіксує два значення слова *кушпела*: 1) стовп, клуби пилу; 2) завірюха [9]. З такими значеннями *кушпела* вживається в усному мовленні та в художніх творах: *В однаковім темні рвонулися* [Тритузний і Кульбака] *вперед, в напрямку півня, здіймаючи лантухами кушпелу* (О. Гончар); *Іван стояв, дивився на валу. Все перед ним було як на долоні. Здіймало військо сніжну кушпелу* (Л. Костенко).

Походження цього слова мовознавцям не вдалося з'ясувати. Навряд чи може прояснити картину порівняння з російськими діалектними словами, без сумніву спорідненими, *кушпелец*, *кушпелинец*, *кушпіль* – „кочівник”, а також *кушпельская лошадь* – „кінь казахської породи” [7].

Вперше у великих лексикографічних працях слово *кушпела* подали Є. Желехівський та С. Недільський і Б. Грінченко [4; 1]. Останній проілюстрував його літературною цитатою і фразою, записаною з живих уст у Новомосковському повіті (південно-східна частина України). Слово *кушпела* було в реєстрі „Словника українсько-російського” А. Ніковського і в перекладній частині „Словника московсько-українського” В. Дубровського [5; 2].

Як свідчать діалектні словники, *кушпела* й *кушпелити* побутують у південно-східному наріччі [6; 10].

У лексичній картотеці Інституту української мови НАНУ є варіанти слова *кушпела*: *Калістрат подивився на грейдерку, де й справді стояла кушпела: пройшла машина* (М. Рудь); – *В нас не то, що в городі – кушпіла тобі та смердота* (Панас Мирний). Однак це поодинокі слововживання – так що їх можна розглядати як виняток, як графічні варіанти. Засвідчено й варіант *кушпіль*, хоча „Етимологічний словник української мови” подає його зі значенням „міль, Тіпеа”, тим не менше пов'язуючи його походження зі словом *кушпела* [3]: *Степова, вітрів дичавих повна, Змішавши з хмарами доріг кушпіль, Ішла гроза* (П. Усенко); *Агрегат.. з ревінням посунув у лощину, здіймаючи навколо себе розбавлену сизим чадом кушпіль* (з газ.). Для ідіостилю письменника Ю. Мушкетика характерний варіант *кушпеля*, не зафіксований лексикографічними джерелами (*Лошак.. розірвав грудьми кушпелю, що клубочила над дорогою; Війська регіментаря курили кушпелею ще десь за Білою Церквою*).

Від слова *кушпела* утворене дієслово *кушпелити* зі значеннями «здіймати куряву», «іти, їхати і т. ін., здіймаючи куряву»; від нього, у свою чергу, префіксовані одиниці *покушпелити* й *закушпелити* з дієприкметниковою формою *закушпелений*. Підсилювальним до *кушпелити* є дієслово *кушпотіти*.

Поза увагою лексикографів опинилися інші похідні – *кушпелитися* «підніматися клубами; клубочитися» (пор. образне вживання у М. Гарновського: *Подольнянський провів долонею по ще чорній чуприні, яка непокірно кушпелілась на макогонистій голові*), *кушпеливо* «дрібні частки чого-небудь, що здіймаються в повітря» (*Вибух зірвав зі скирти цілу шапку вогняного кушпелива* (О. Гончар)) і *кушпелястий* «над яким здіймається курява» (*Степ увібрався в буйну силу, налився зелом і хлюпав кушпелястим прибоєм у далекі небесні береги* (І. Цюпа)).

Як свідчить лексична картотека Інституту української мови НАНУ, *кушпела* і похідні лексеми вживаються у творах вихідців з різних місцевостей: Панаса Мирного, Ю. Бедзика, А. Головка, О. Гончара, Ю. Збанацького, О. Ковіньки, О. Копиленка, Ліни Костенко, А. Крижанівського, Ю. Мушкетика, М. Рудя, Григорія Тютюнника, П. Усенка, А. Хижняка, І. Цюпи, М. Чабанівського та інших.

Продуктивність слова *кушпела*, уживання його носіями різних говірок і давня лексикографічна історія ставить під сумнів беззаперечність кваліфікування його як вузького діалектизму.

Література

1. Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1908. – Т. II.
2. Дубровський В. Словник московсько-український. – К.: Рідна мова, 1918.
3. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. III.
4. Желехівський С., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. I.
5. Ніковський А. Словник українсько-російський. – К.: Горно, 1927.
6. Сизько А. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. – Дніпропетровськ, 1990.
7. Словарь русских народных говоров. – Л.: Наука, 1980. – Вып. 16.
8. Словник синонімів української мови: У 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1999–2000.
9. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. IV.
10. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. II.

Олександр Скопненко, к. ф. н.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)

Тетяна Цимбалюк, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ В МОВІ ХУДОЖНІХ ПЕРЕКЛАДІВ МИКОЛИ ЛУКАША

Наприкінці ХХ ст., коли верховинні здобутки української школи художнього перекладу стали важливою частиною простору національної культури, по-новому зазвучала проблема тягlosti традицій. Бурхливі дискусії навколо нормалізаційних та кодифікаційних процесів останнього часу показали згубність прокрустового ложа мовного узусу радянського типу, коли велика кількість питомого українського матеріалу всіх мовних рівнів опинилася на периферії або й поза межами національної літературної мови [1, с. 6].

Чому ж творча спадщина М. Лукаша й досі актуальна в цьому контексті? У своїх перекладах з 18 мов майстер не лише втілює незбориме прагнення народу бути рівноправним у діалозі культур, не тільки наочно поєднав мовно-літературний досвід української класики ХІХ ст. та живомовні процеси другої половини минулого століття. М. Лукаш титанічною працею, яку дехто в його добу сприймав за сізифову або за боротьбу з вітряками, довів, що національний організм до кінця ще не пережив багатьох мовотворчих тенденцій, закладених у новій українській літературній мові в ХІХ – на початку ХХ ст. Інакше кажучи, майстер, попри неоднакову реалізацію своїх ідей у різних перекладах, зумів таки відстояти українську концептуальну картину світу, яка в усій багатогранності й складності взаємозв'язків з іншими мовами залишається неповторною (типовий образ – «це образ прототипічний, і він виокремлює зі світу «Дійсне» позначуваний об'єкт, відповідаючи на питання «Що це?». Концепт – це знання про позначуване в усіх його зв'язках та відношеннях, і він відповідає на питання «Що відомо про це?»» [7, с. 100]).

Лукашева манера художнього перекладу цікава з багатьох поглядів, проте його підхід до використання фразеологічних засобів має особливу

рельєфність і своєрідність, бо жоден з відомих перекладачів не зумів зробити фразеологію наріжним каменем творчого доробку.

У мовознавстві проблема фразеологічної синонімії належить до одних з найскладніших, оскільки дослідникам доводиться так чи інакше розглядати як зовнішню синонімію (міжрівневу лексико-фразеологічну) [4, с. 210–213], так і внутрішню (однорівневу фразеологічну) [6, с. 950]. Крім того, у фразеології синонімічними зв'язками охоплено переважну більшість фразеологічних одиниць. Скажімо, у білоруській мові ці зв'язки пронизують 62% від загальної кількості фразеологізмів (3600 одиниць), і приблизно тільки десята частина лексем об'єднується в синонімічні ряди (їх близько 11 тисяч) [3, с. 83].

Дослідження синонімічних відношень важливе передусім з огляду на потреби лексикографії, оскільки сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подачі синонімів-фразеологізмів або й просто уникають цієї проблематики. Так, Фразеологічний словник української мови наводить досить обмежений синонімічний ряд (наприклад, *хоч відбавляй, по горло, по зав'язку* [8, с. 113]), а у структурі Словника фразеологізмів української мови [5] взагалі не передбачено навіть мінімального відображення синонімічних зв'язків у межах фразеології.

Під час установаження синонімічних відношень не раз доводиться долати шлях поміж Сциллою і Харибдою змістових розходжень між фразеологізмами та ієрархічними зв'язками домінанти і членів ряду. Це спричинюється до того, що деякі дослідники доходять висновку про неможливість або неймовірну складність у виділенні такого звороту, «який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду – його домінантою» [2, с. 4]. Тому М. Коломієць та Є. Регушевський у своєму Словнику фразеологічних синонімів у ролі домінанти синонімічного ряду використовують лексему, рідше – вільне словосполучення й тільки подеколи – фразеологічну одиницю [пор.: 10, с. 7]. Проте в білоруському мовознавстві відомий інший підхід. Так, І. Лепешев твердить, що домінантою (стрижневим, опорним виразом) синонімічного ряду виступає найуживаніший фразеологізм, «який має широку контекстуальну сполучуваність і, що особливо важливо, здатний більш-менш вільно замінювати в контексті інші синонімічні вирази» [3, с. 88]. Наприклад, фразеологічна одиниця *хочь адбаўляй* (каго, чаго) є домінантою синонімічного ряду зі значенням 'дуже багато': *адбою няма* (ад каго), *ад туза, без ліку, без меры, будзь здароў, бяры не хачу* (чаго), *валицца цераз горла* (у каго) [3, с. 83–84] тощо. У Словнику фразеологічних синонімів синонімічний ряд з домінантою **багато** має такий вигляд: **без ліку**; (переважно грошей) **кури не клюють**; **[і] свині не їдять**; **[хоч] лопатою горни (греби, загібай)**; (безліч) **аж кишить, зневажл.**; **до біса**; **як [за гріш] маку**; **як піску морського**; **ні проїхати ні пройти**; **на волівій шкурі не списати**; **хоч греблю гати**; (про роботу, справи, клопіт тощо) **по горло**; **по [самі (самісінькі)] вуха**; **[аж] по шию**; **з головою**; **по [саму (самісіньку)] зав'язку**; **ціла купа**; (надзвичайно багато) **як цвіту в городі (по всьому світу)** [2, с. 10].

Окреслені та деякі інші проблеми підштовхнули В. Телію до висновку, що «маніпуляція зі значенням безвідносно до реальної інформації, яку несуть ідіоми, призводить до постулювання синонімії там, де можна говорити тільки про к в а з і с и н о н і м і ю (тобто близькість значення – і не більше того) і то – за сигніфікатом, тобто на рівні перетину значень, а не реального функціонування ідіом у мовленні (тексті)» [7, с. 88]. Тому встановлення синонімії в розгляданому матеріалі передусім має спиратися на широке контекстне оточення фразеологічних одиниць. Цим вимогам відповідають ілюстративні матеріали словникових статей довідника «Фразеологія

перекладів М. Лукаша», який поки що є найповнішою лексикографічною фіксацією фразеологічного фонду Лукашевих перекладів.

У статті свідомо залишена поза увагою в а р і а н т н і с т ь фразеологічних одиниць дібраного матеріалу, оскільки нашим першорядним завданням було саме виділення синонімічних рядів без урахування здатності одного й того самого фразеологізму виступати у двох, а то й більшій кількості різновидів, що взаємозамінні в будь-якому контексті. Відомо, що чи не найголовнішим критерієм розрізнення варіантів синонімів є непорушність внутрішньої форми фразеологізмів зі змінним складом компонентів. Скажімо, одиниці *урізати хлости* та *усипати хлости*, безперечно, є варіантами одного фразеологізму. Проте, на нашу думку, *на підставі дібраного матеріалу* не можна визначити серед них функціонально головний варіант, тому схожі мовні одиниці далі наведено поруч у синонімічних рядах.

Однією з найчисленніших груп фразеологічних синонімів, дібраних з мови перекладу М. Лукаша, є синонімічний ряд із загальним значенням 'побити': *зняти руку* (на кого), *полатати боки* (кому), *попом'яти боки* (кому), *благословити по плечах* (кого), *дати духопела* (кому), *подерти шкуру* (на кому), *спустити шкуру* (з кого), *дати лупки* (кому), *уліпити потилицника* (кому), *посікти на капусту* (кого), *пошаткувати на капусту* (кого), *дати ляпаса* (кому), *урізати ляпаса*, *дати чосу* (кому), *задати чосу* (кому), *дати в зуби* (кому), *поблагословити зуби* (кому), *докласти воза* (кому), *дати гарту* (кому), *дати ляца* (кому), *дати носака* (кому), *надавати носаків* (кому), *дати пам'яткового* (кому), *дати перегону* (кому), *дати прочухана* (кому), *дати хлости* (хлосту) (кому), *урізати хлости* (кому), *усипати хлости* (кому), *пустити юшку* (кому), *перелічити ребра* (кому), *полічити ребра* (кому) та ін. (фразеологізми та ілюстративний матеріал у цій статті подано за [9] зі збереженням усіх особливостей правопису оригіналу) [– Гадаю, Санчо, – сказав він [Дон Кіхот] по якійсь хвилі, – що мене вже відлучено від церкви за те, що я зняв гвалтовно **руку** на її слугителя: «*Luxta illud, si genis suadente diabolo...*» (Сервантес); Прибігли вони туди, розпитались у людей, у чім річ, та доброго **дали** Гофанові **духопела** – так **боки полатали**, що ну (Боккаччо); Санчо Панса, побачивши таку напасть, кинувся на скаженого з кулаками, але обшарпанець одним ударом збив його з ніг, а тоді скочив на нього і добре **попом'яв** йому **боки** (Сервантес); ... ледве вихопив свого гартованця, як вони вже бучками своїми **по плечах благословили** (Сервантес); Нехай він подер шкуру на тих черевиках, що ти справив, так ти ж зате на ньому **шкуру подер** (Сервантес); ... а скоро ви, пане, з лісу виїхали, і ми zostалися самі, знов прив'язав мене до того самого дуба і такої **дав хлости**, що всю **шкуру** з мене **спустив**, як із святого Бартоломея (Сервантес); ... їх [людей] стількох урозтіч [Дон Кіхот] обернув, та з того сорому й досади згуртуються знов і до нас кинуться -- **ох і дадуть** же нам тоді **лупки!** (Сервантес); ... [корчмар] серед того молитвування **вліпив** рицареві доброго **потилциника**... (Сервантес); ... [глядачі] не побачили, як два грізні супротивники **посічуть** один одного **на капусту** (Сервантес); ... бо як застане її [дочку] панотець, то **пошаткує на капусту**, що й вуха цілого не лишиється (Сервантес); ... якийсь турок **дав** йому [Шолудивому] **ляпаса**, і з тої досади та з жадоби помсти він поламав свою віру й побусурманився (Сервантес); От візьму підійду нишком до вашеї і **вріжу** два чи три **ляпаса**, що ви й ногами вкристесь (Сервантес); Як на мене, то, клянуся богом, я такого б **дала** йому **чосу**, що довіку не забув би! (Боккаччо); Роздивився – аж не він; та й **задав** я хлопцю **чосу** (Лопе де Вега); ... дон Луїс... так йому [служі] **дав у зуби**, що бідолаха аж мазкою вмився (Сервантес); ... аби тільки те каміння не з швигалок летіло, як ото в битві двох військ, де вашій милості **зуби поблагословили**... (Сервантес) тощо].

Великий синонімічний ряд утворюють і фразеологізми, що мають загальне значення 'думати': *мати думку, мати на думці, на думці* (кому що), *не виходить з думки* (кому хто), *покласти думки* (чий на кого), *пориватися думкою* (до кого), *розкидати думкою* (куди), *стояти при думці* (кому що), *кидати думкою, зводити собі на думку, думки рояться* (чий), *думки в голові шибаються, думка думку побиває* (в кого), *думка мучить* (кого), *думка набігає* (кому), *думка насувається* (кому), *вертиться на думці* (в кого що), *заходити в голову, у голові вихряться думки, у голові рояться думки, крутити мозком та ін.* [[Командор:] *Я ж інакшу думку маю: причепив до боку шпагу і нашив хреста на груди, – то поєднує же усюди із одвагою повагу* (Лопе де Вега); *Добре знають [монахи], що багато людей задовольняється такою відповіддю і розуміє її інакше, ніж вони самі мають на думці* (Боккаччо); *Але Жізель уперто не виходила Полетті з думки...* (Стіль); *Не на одного та й не на двох накидала вона оком, поки визиркала, нарешті, одного молодика собі до вподоби, поклавши на нього всі свої думки* (Боккаччо); *От у сього Пірра й закохалась Лідія, та так же сильно, що вдень і вночі тільки до нього думкою поривалась* (Боккаччо); *Він [Шарль] розкидав думками туди й сюди: може, звернутися до батька, може, продати щось?* (Флобер); *Я так твердо стою при сій думці, що якби мені уможливлено неможливе, ... я все одно волів би взяти участь у тому преславному поході* (Сервантес); *Бо я вже, знаєте, туди й сюди думкою кидав: таки не випадає панові мойму на архієпископа йти* (Сервантес); ...[Рустіко] *зводив собі на думку, яка вона гарна і молода дівчина...* (Боккаччо) тощо].

До найбільших синонімічних рядів також належить і група фразеологізмів із загальним значенням 'плакати': *за сльозами світу не бачити, зрошувати сльозами, лити сльози, митися сльозою, лити струми сліз, не висихати зі сліз, обливати сльозами, поливати сльозами, проливати сльози, витрушувати з очей сльози, розжалобити до сліз* (кого), *розливатися гіркими сльозами, точити сльози, у сльози, мало очей не виплакати, сміятися на кутні, розпускати нюні та ін.* [Чи живий ти [, Яне Бібіяне], чи здоровий?.. Тут батьки твої – **за сльозами світу не бачать** (Єлин Пелин); *Дон Луїс усе поривався цілувати йому руки, зрошуючи їх буйними сльозами* (Сервантес); *А дівчина все сльози лила, та васильків своїх допоминалася; так і померла плачучи* (Боккаччо); [Хор ангелів:] *О, лийте, браття, струми сліз гірких: пропає сей світ – лукавий переміг...* (Мадач); *Не плач мила, не мийся сльозою, Будеш мені вірною женою...* (Бернс); *Йди ж, сину мій, ... і утіш жону твою, що з сліз не висихала...* (Боккаччо); ... [Ермелліна] *сама тримала його в своїх обіймах, гіркими сльозами мертво обличчя його обливаючи...* (Боккаччо); *Ті квіти поливала вона [Ізабетта] не простою водою, а все рожаною або помаранчевою, та ще сльозами своїми* (Боккаччо); – *Я перший пролив би сльози, – промовив парох, почувши ту назву, – якби хто казав спалити сю книгу* (Сервантес); *Африкан Петровський аж озвірів од радощів, горлає, свистить, крутить головешкою, витрушуючи з очей сльози* (Горький) тощо].

Залучений до аналізу фразеологічний матеріал підтверджує думку тих дослідників, які переконані, що синонімічні ряди найчастіше об'єднують різноструктурні та подібноструктурні фразеологізми [3, с. 84]. Наприклад, ряд із загальним значенням 'дуже багато' має найбільше різноструктурних фразеологічних одиниць (*аж кишить* (кого), *без ліку, хоч відбавляй (одбавляй), до біса, як воші, і на волівій шкурі не стиснеш* (що), *по горло, на цілу губу*), хоч у ньому наявні й одноструктурні (*хоч відбавляй – хоч розірвися, як воші – як комашня, по горло – по зав'язку*).

У синонімічному ряду із загальним значенням 'заплакати' подібну структуру мають одиниці *ударитися в сльози – умитися слізьми*, а переважній більшості фразеологізмів цієї групи властива

одноструктурність (пор.: *проронити сльозу, пустити сльозу, зронити сльозу*).

Фразеологізми синонімічних рядів відрізняються між собою ще й іншими параметрами, зокрема:

1. Конотацією (експресивно-оцінним забарвленням). Наприклад, одиниці *піти землю їсти, скалити зуби, волосся стає дуба* мають відтінок зневаги, згрубілості; *віддати богу душу, полягти головою, кров німіє* – піднесеності [... *поки ви помрете, то я перше піду землю їсти, і отоді вже буду, може, німий-німісінкый, і словечка не промовлю до кінця світу* (Сервантес); *Охоронники розгублено переглянулись і зразу перестали скалити зуби* (Стіль); ... *мені робиться моторошно, волосся на голові дуба стає...* (Боккаччо); [Мефістофель (до Фауста):] *З тобою вдвох посвідчити я мушу, Що муж її віддав вже богу душу* (Гете); [Флорес:] *Лиш учора бій відбувся, і чимало там народу головою полягло* (Лопе де Вега); [Мефістофель (до Фауста):] *Звуть [духи] тебе в світи З цієї самоти, Що від неї кров німіє, Розум туманіє* (Гете)].

2. Функціонально-стильовою належністю. Скажімо, фразеологічні одиниці *дати сторчка, заорати носом, укритися ногами, без олії в голові, носити розум у череві, а тельбухи в голові, скалити зуби* – розмовні, а *докинути лепту, кинути лепту* – книжні [Скривився, дума, що зляка! Та й ті дракони – все цяцькові, Труснїть – і дасть він сторчка! (Гете); [Лемури:] *Підкралась старість тайкома, Цінком мене угріла, Я, бідний, носом заорав, Та не куди – в могилу!* (Гете); *От візьму підійду нишком до вашеї і вріжу два чи три ляпаса, що й ногами вкриєтесь* (Сервантес); ... *був то чоловік добрий, хоч добра мав, сердега, не гурт, але, як то кажуть, без олії в голові* (Сервантес); [Терсіт:] *Оцей зачуханий панок, Ахілле, оцей Аякс, що носить розум у череві, а тельбухи в голові, – я тобі знаєш що про нього зараз розкажу?* (Шекспір); *Охоронники... перестали скалити зуби* (Стіль); *І про те не забувайте, що кожному, ... що до нашого братства приписаний, годиться й грошима сяку-таку лепту докинути* (Боккаччо); [Архієпископ (до Цісаря):] *Покайся ж хоч тепер і не гніви святинь, З добра неправого посильну лепту кинь* (Гете)].

Більшість аналізованих зворотів належить до активного складу фразеології (як-от у ряду з домінантою ‘розумний’ – *розумна голова, мати голову на плечах, багатий на розум, бистрий на розум, дозрілий на розум, жвавий на розум, не вбогий на розум, сповна розуму, не в тім’я битий*), проте серед них є фразеологічні одиниці, що притаманні пасивному шарові цієї мовної підсистеми (наприклад, *попустити гамульця, управити гамульця, ні стейки ні гейки, до гаріля, налягти на демено, на канцур’я, з одного модла вишито* та ін.). При цьому треба зазначити, що використання мовних одиниць діалектного (рідше – книжного) походження, залучення застарілих фразеологізмів у деяких перекладах М. Лукаша стає найпомітнішою ознакою його творчої манери. Щоправда, у багатьох випадках дуже важко, а то й просто нереально знайти об’єктивні критерії, які б лягли в основу стилістичної атрибуції цих параметрів (розмовного, застарілого та діалектного фонду). Саме тому під час укладання словника-довідника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» довелося свідомо відмовитися від позначок *заст., розм., діал.*, оскільки як для аналізованого матеріалу, так і взагалі для української фразеології важко окреслити межі згаданих стилістичних рубрик.

На особливу увагу заслуговує проблема сполучуваності фразеологічних одиниць синонімічних рядів. Наприклад, фразеологізми Лукашевих перекладів можуть уживатися:

1) тільки щодо людей (*змахнути сльозу, зронити сльози, обливати сльозами, омити слізьми, розжалобити до сліз* (кого), *як комашня, сльози точать* (з кого)) [... *на них [братів] дивлячись, і з присутніх не один сльозу змахнув* (Сервантес); *Ці сльози зронив чорношкірий хлопчак – За те, що він негр, – його били* (Родарі); [Ермелліна] *сама*

тримала його в своїх обіймах, гіркими **сльозами** мертво обличчя його **обливаючи** (Боккаччо); **Врейти принцеса відчутиться, опам'ятається і подасть через ґрати білії руки, а рицар поцілує їх тисячу разів і омиє гарячими **сльзьми**** (Сервантес); **Та повість розжалобила Антігона до сліз** (Боккаччо); [Мефістофель (до Фауста):] **Поглянуть любо: скрізь коляси, І пішоходи, й тарантаси, Гармидер, галас, метушня, Кишать люді, як **комашия**** (Гете); [Естеван:] **Вас, люди чесні, хоче запитати отець, з якого **точать сльози** й кров** (Лопе де Вега)];

2) щодо інших істот та неістот (аж **кишить** (крабів, чар)) [Крім того, на кораблі до припливу можна крабів наловити. Там їх **аж кишить**... (Стіль); [Фауст:] **Тепер тих чар в повітрі аж кишить, Не знаю вже, де дітись од привидь** (Гете)];

3) стосовно неістот (без ліку (чого), хоч **греблю гати** (чого), до **біса** (чого), і на **воловій шкурі не спишеш** (що), по **горло** (чого) тощо [[Форкіада:] **Залів, ходів, коридорів там без ліку, без числа**... (Гете); ... **там тих пригод [у Севільї] на кожній вулиці й завулку – хоч греблю гати** (Сервантес); **Тих сукновалень і так уже до біса, аж три сотні з половиною** (Єлин Пелин); ... **а було їх [реліквій] там стільки, що й на воловій шкурі всіх не спишеш** (Боккаччо); **Тут і без цього справ по горло: мобілізувати народ на захист приміщення, виступати на аеродромі**... (Стіль)].

Якщо порівняти сполучуваність наведених фразеологізмів із загальномовною, зафіксованою в Словнику фразеологізмів української мови, то може скластися враження, що в перекладах М. Лукаша фразеологічні одиниці не володіють повним набором сполучувальних можливостей. Пор.: **без ліку** (кого, чого), **до біса** (кого, чого), **аж кишить** (кого, чого). Однак це треба пояснити не тільки контекстуальними умовами, але й кількістю залучених до аналізу ілюстративних прикладів, адже в словнику-довіднику «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» з огляду на обсяг видання не подано всього матеріалу, що входить до картотеки індивідуально-авторських уживань фразеологічних одиниць, приказок, прислів'їв тощо в мові художніх перекладів М. Лукаша [9, с. 4].

Синонімічні зв'язки в мові перекладу майстра пронизують переважну більшість фразеологічних одиниць. При цьому ієрархія фразеологічних відношень, перетин синонімічних рядів та значень спонукають до вироблення концепції ідеографічного словника фразеологізмів перекладів М. Лукаша.

Література

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004.
2. Коломієць М., Регушевський Є. Словник фразеологічних синонімів. – К.: Рад. школа, 1988.
3. Лепешаў І. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мн.: Выш. школа, 1998.
4. Скрипник Л. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1979.
5. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 2003.
6. Тараненко О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 2.
7. Телия В. Русская фразеология. – М., 1996.
8. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. Білоноженко, В. Винник та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1.
9. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / Уклад.: О. Скопненко, Т. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002.
10. Яранцев Р. Словарь-справочник по русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1985.

Оксана Тищенко, к. ф. н.
Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.46:81'23

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Досі не було сумніву в тому, що **термін** як слово чи словосполучення, що точно позначає спеціальне поняття певної галузі, повинен бути *стилістично нейтральним і однозначним*, а функціонування науково-термінологічної та виробничо-професійної лексики, як правило, обмежується науковим стилем та мовою людей, пов'язаних із певною виробничою сферою. Винятками є детермінологізація та вживання вказаної групи лексики в художніх творах із метою, зокрема, відповідної характеристики персонажів.

Однак міжстильова взаємодія веде до якісної зміни елементів системи, зокрема функціонування слова-терміна в художньому творі супроводжується естетизацією його лексичного значення [2]. Слово не втрачає ознак терміна, проте набуває конотативних значень завдяки незвичайній сполучуваності, характерній такому тропу, як метафора.

Проте явище конотативності у термінології спостерігається не лише в художніх текстах. За умов тривалого вживання деяких детермінологізованих слів чи словосполучень у певному контексті великою кількістю мовців відбувається формування у них стійкої конотації – негативної чи позитивної (згадаймо, що *детермінологізація* як соціально мотивоване явище міграції термінів за межі своїх терміносистем може відбуватися при асиміляції термінів загальноновживаною лексикою [9, с. 130], наприклад *шок, контакт, транс* тощо).

Згодом явища розмовної мови починають упливати на життя слів у терміносистемах: **поява відтінків значення або нових лексичних значень на заміну дефініції в детермінологізованій одиниці впливає на термін і вимагає або його заміни, або актуалізації.**

Зазвичай це відбувається в терміносистемах тих наук, які вимагають урахування етичних аспектів, а проблеми, що потрапляють у межі інтересів науки, стосуються широкого загалу (політична, економічна, медична сфери тощо).

Наприклад, у вітчизняній дефектології на означення дітей із психічними та фізичними вадами існувало кілька назв: *дефективні, аномальні*. У суспільстві ж сформувалося стійке неприйняття словосполучень *дефективна дитина, аномальна дитина*. Набувши в загальноорозмовній мові негативних конотацій, ці назви як терміни суперечать Міжнародній конвенції прав дитини. Це саме стосується і слова на означення дитини із вадами мовленнєвого розвитку – *логопат* (через асоціацію із терміном *психопат*, який так само зазнав впливу розмовної негативної конотації), і назви закладів для дітей із певними вадами – *спеціальні школи для розумово відсталих дітей* (скорочено: *спецшколи*), які згодом перейменували у *допоміжні школи*, але і цей термін на сьогодні видається неприйнятним.

Пропозиції вчених-дефектологів щодо заміни згаданих термінів на інші (наприклад *діти з вадами психофізичного розвитку, діти зі спеціальними (особливими) потребами, неповносправні діти*) спричиняють нові проблеми: по-перше, велика кількість слів у складі терміна перетворює його в опис явища і ускладнює оперування ним, по-друге, імовірно, що нові терміни так само набуватимуть негативних конотацій, як і попередні.

Інші терміни у зв'язку із суспільно-економічним розвитком змінюють **знак** конотації, напр., *комунізм, капіталізм, інтелігенція, бізнесмен, радянський* та багато інших. Це відбувається спочатку поза

терміносистемою, а потім такі одиниці активно вживаються як характеристики і в не позбавлених ідеологізації наукових текстах, наприклад з політології чи історії, у словниках енциклопедичного характеру.

Сьогоднішня широко розгорнута європейська інтеграція (і загалом глобалізація) спричиняє актуалізацію запозичених термінів як таких, що у свідомості певної категорії мовців ніби "облагороджують" позначувані ними поняття і вживаються натомість українським або раніше запозиченим синонімічним назвам, порівняйте: *бізнес і справа, діло; бізнесмен і підприємець; президент і голова; менеджер і управник, управитель; супермаркет і універмаг* та багато інших.

Отже, імовірно, що виражальні можливості термінів як результат існування додаткових значень (конотативності) у термінології внаслідок впливу норми розмовної на норму в терміносистемі існують як у художньому, так і в науковому дискурсах. При цьому слово зберігає ознаки терміна (детермінологізацію не виявлено).

Останнім часом у мовознавстві **значення** набуває статусу ключового поняття лінгвістики, основної пізнавальної одиниці, яка формує образ світу людини (натомість мовним засобам – фонетичним, звуковим, граматичним, лексичним). Відтак саму **мову** трактують не як систему знаків [5, с. 604], а як "специфічний вид знакової діяльності" [9, с. 318], систему *орієнтирів* діяльності людини [4, с. 19]. Не дивно, що й під час вивчення цього явища все частіше звертаються до **психолінгвістики**, що її визначають як науку про те, які психічні процеси супроводжують процес породження й сприйняття мови, оволодіння іноземної мови тощо; як "певний ракурс, у якому вивчають мову, мовлення, пізнавальні процеси" [10, с. 4–5]; як науку, що органічно входить до системи психологічних наук [4, с. 20]; як "галузь мовознавства, що вивчає закономірності процесу мовлення у співвідношенні з мовою як системою знаків" [9, с. 501].

Виокремленню психолінгвістики як окремої науки сприяє її прикладний аспект: взаємодія з усіма прикладними галузями психології, зокрема з етнопсихологією, психологією масової комунікації, психологією реклами і пропаганди, психіатрією і корекційною педагогікою (дефектологією), психологією праці й ергономікою тощо [4].

Отже, предметом **психолінгвістики** є **співвідношення** особистості (*мовна спроможність*) зі структурою і функціями мовленнєвої діяльності (*мовленнєва діяльність*) та мовою як головною твірною образу світу (*мова*), отже: *мовна спроможність – мовленнєва діяльність – мова*. Тобто в центрі вивчення є **зв'язок** між тим, **коли, що і як хоче сказати** (або **сприймає**) учасник мовного спілкування і тим, **які мовні засоби він для цього використовує** (або **як розуміє** використані кимсь). *Мова* – це характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислюваною інформацією; *мовна діяльність* – застосування усіма членами етнічної спільноти таких актів; *мовлення* – процес реалізації мовної діяльності, об'єктивний прояв мови, якому притаманна варіативність на рівні усіх одиниць мови [9, с. 318].

У психології, нейро- і психолінгвістиці *мовленнєву діяльність* розглядають як активний, цілеспрямований, мотивований, предметний (змістовний) процес генерування й рецепції інформації, сформульованої за допомогою мови, думки і спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини в процесі спілкування (О. Виноградова, Л. Виготський, О. О. Леонтьєв, О. М. Леонтьєв, О. Лурія та ін.). Спиратимемося ще на виокремлення Л. Щербою *трьох*

аспектів мови: мовленнєвої діяльності (процеси говоріння і розуміння мови, мовлення); мовної системи (словник і граматики), мовного матеріалу (сукупність усього, що говорять і сприймають у різних ситуаціях).

Отже: *мова* (природна мова людини на противагу штучним мовам) – це певна знакова система, код і правила вживання цих знаків, матеріал і результат мовленнєвої діяльності; *мовлення* – конкретний процес говоріння і сприймання, *мовленнєва діяльність* – один із видів діяльності людини (поряд із трудовою, ігровою тощо), що має мотив, мету, з одного боку, і певні етапи (орієнтація, планування, реалізація плану, контроль) – з іншого.

На нашу думку, дослідження термінологічних систем з погляду психолінгвістики є необхідним, оскільки дозволяє звернутися до термінів не лише як до засобу номінації, але і як до системи орієнтирів, необхідної для діяльності людини в навколишньому речовому й соціальному світі, для створення певного "образу світу", зокрема "професійного образу світу" [4, с. 19].

Для цього слід з'ясувати:

- виражальні можливості термінів (ізольованих та в контексті різних стилів) у сприйманні мовцями різних категорій;
- особливості актуалізації ближчого і дальшого значення слова-терміна у свідомості професіонала певної галузі та непрофесіонала;
- основні підходи до формування професійного образу світу в сучасному лінгвістичному контексті.

Уважаємо, що здійснити це можна, виконавши завдання таких блоків (деякі з аспектів розглянуто в цій статті):

1. Виражальні властивості термінів: мовна ситуація і сучасні теоретичні напрацювання з питань функціонування термінів у різних стилях.

2. Теоретичне обґрунтування психолінгвістичного підходу до визначеної проблеми; визначення місця термінів у формуванні професійного образу світу.

3. З'ясування взаємовідношення асоціації та конотації; поняття суб'єктивізму в науковій мові, зокрема в лексикографії.

4. Українська термінологія в контексті європейської інтеграції: причини й наслідки змін у лексичному складі різних терміносистем.

5. *Експеримент*: теоретичне підґрунтя, види й методика, матеріали, база.

Сучасні теоретичні напрацювання, спрямовані на дослідження функціонування термінів у художніх творах, образності у термінології, емотивного значення термінів, не охоплюють повною мірою проблеми конотативності термінів у названому нами аспекті, зокрема у межах терміносистеми.

У праці "Образність у термінології фізики елементарних частинок" Г. Дядюра досліджує метафоризацію як засіб номінації нових реалій: *білий карлик, чорна діра, електронна хмаринка, кольоровий заряд голого кварка* тощо. Йдеться про термінологізацію загальноживаних слів, коли утворюється поєднана асоціативними зв'язками система термінів, що нагадує організацію художнього твору. Однак із часом у науковому контексті образність таких метафор стирається: відбувається процес, протилежний описаному нами вище, коли недетермінологізовані одиниці з деяких причин набувають образності, додаткових значень [1].

Т. Катиш виявляє мотивацію творення письменниками-фантастами нових термінів на означення вигаданих реалій (*кварк, машина часу*), аналізує художні прийоми порівняння, метафоризації тощо із використанням термінів, напр: *Апарат матеріалізував мислительну енергію напряду – як рослини сонячну; Підморгнув індикатор; Вуса, голки антен* тощо [3].

Однак терміни в цих ілюстраціях слугують передусім на означення об'єктів як предметів зображення, а не засобів, через це не мають

виражальної властивості. Коли ж термін виступає **засобом** зображення, напр.: *ланцюгова реакція життя, апендикс еволюції*, то йдеться, напевне, про вже детермінологізовані одиниці, які у складі метафори точно змальовують явище, однак не створюють додаткового образу, пов'язаного з хімією, анатомією, медициною та ін.

Ми ж наголошуємо на іншому аспекті функціонування термінів у художньому дискурсі, коли терміни і професіоналізми, потрапляючи за волею автора в поетичний контекст, набувають конотації і формують підтекст твору **не будучи детермінологізованими** [*"І впевнено, з опори рими, // Ось віриш, як стріл, необоримий, // Зростає аркою рядка"; "Поет - мотор! Поет-турбіна! // Поет - механік людських мас, // Динамомайстр, будівничий, // Повстань майбутнього сурмач, // Що конструює День над Ніччю"* (Є. Маланюк)]. Переважна більшість термінів не зберігають набутої образності поза поетичним текстом [8].

Емотивне значення та проблема адекватного перекладу термінів є предметом дослідження К. Маркса [6]. Наголосивши на емотивній властивості мови, автор стверджує, що одним із джерел мовних ресурсів експресії в різних жанрах сучасної літератури є науково-технічна термінологія та спеціальна лексика.

Знову ж таки йдеться про детермінологізовані мовні одиниці, наприклад географічні (*вулкан, повінь, пустеля, айсберг*), спортивні (*рекорд, марафон*) тощо, загальноновживані значення яких сприймають однаково носії різних мов, причому для виявлення конотативного значення цих слів обов'язковим є контекст, певна ситуація.

Ми висловлюємо припущення, що деякі терміни поза будь-яким текстом є емотивно навантаженими. Скажімо, термін *клімакс* (від грец. *драбина*) ширше відомий як назва періоду зниження лібідо та згасання функції статевих залоз у людини [7]. Відтак, його загальноноспільна конотація – *"інтимне", "небажане", "неприємне"* – спричиняє подекуди несприйняття (навіть серед філологів) літературознавчого терміна *клімакс* на означення висхідної градації (синонім – *ампліфікація*) [9].

Зі слів *контора, кабінет* і *офіс*, які функціонують на означення тієї самої реалії, третій термін сьогодні вживають значно активніше, ніж другий, а тим більше перший. Це, певно, відбувається через те, що термін *офіс*, окрім власне позначення поняття, несе додаткову і, безперечно, позитивну інформацію: *престижно, авторитетно, модно, сучасно*, тоді як слово *контора* вживають в іронічному значенні. Так, вислів *Працюю на фірмі менеджером. Маю свій офіс* має не більше предметної інформації, ніж фраза *Працюю на підприємстві управителем. Маю свою контору*, але звучить *престижно, авторитетно, модно, сучасно*, тобто **виражає ставлення мовця до інформації і формує певне ставлення реципієнта до інформації**.

К. Маркс справедливо стверджує, що *неофіційна термінологія* має яскраве експресивне забарвлення: *врубити* в розмовній мові електриків, *накрився* у мові інженерів тощо. Проте сам автор зауважує, що такі слова **не витісняють** своїх аналогів офіційної термінології, а існують паралельно [6]. У цьому й полягає відмінність між згаданими словами професійної мови і термінами, негативні конотації яких вимагають їхньої заміни, як, наприклад, терміни *дефективна, аномальна дитина* в дефектології чи рос. *старородящая* (новий термін – рос. *великовозрастная роженица*) у медицині.

Таким чином, ми окреслили загальні напрями психолінгвістичного дослідження семантичних процесів у сучасній термінології, що дасть змогу експериментально виявити й кваліфікувати відповідні екстралінгвальні чинники формування українських терміносистем.

Література

1. Дядюра Г. Образність у термінології фізики елементарних частинок. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 2001.
2. Карпова В. Термін і художнє слово. – К., 1967.
3. Катиш Т. Термінологічна лексика як художньо-образний засіб сучасної української фантастики. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 2001.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики. – М.: Смысл, 1999.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Марк К. Емотивне значення та проблема адекватного перекладу термінів. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 2001.
7. Словник іншомовних слів. За ред. Л. Пустовіт. – К., 2000.
8. Тищенко О. Терміни як виражальні засоби індивідуально-авторського трактування сутності митця та процесу творчості у поезіях Євгена Маланюка. – Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. – К., 1998.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000.
10. Фрумкина Р. Психолінгвистика. – М., 2001.

Тетяна Федоренко, к. ф. н.
Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81.'373.4

КОНОТАЦІЯ В ЕМОЦІЙНО-ОЦІННІЙ ЕНАНТІОСЕМІЇ

У мові суперечливу сутність багатьох складних явищ, ознак, властивостей, відношень відображають слова з протилежними значеннями. Протилежність визначається як «найзагальніше і характерне для всіх носіїв мови протиставлення слів, закріплене в нормах слововживання, яке ґрунтується на досвіді не окремих груп, а усього мовного колективу» [6, с. 18]. Слова з протилежними значеннями є, якщо не в усіх, то майже в усіх мовах світу. Наявність значної кількості таких слів учені пов'язують із загальнолюдською тенденцією поляризувати досвід і оцінні судження – «думати протилежностями» [4, с. 485].

У мові поняття протилежності охоплює різні явища. Воно може виникати між парою слів (антонімія) і між значеннями одного слова (енантіосемія). Факт енантіосемії – це мовна реалізація протилежності усередині однієї сутності. Інакше кажучи, енантіосемія представлена в мові знаками роздвоєної на протилежності єдності: властивості, ознаки, дії, відношення і т. ін., відображаючи тим самим діалектичний характер нерозривного зв'язку протилежностей у кожному виявленні сутності.

Серед різних типів синхронної енантіосемії (лексичної, афіксальної) емоційно-оцінна енантіосемія тісно пов'язана з оцінністю. Оцінний характер лежить в основі експресії.

Питання про експресивність, емоційність і оцінність як аспекти значення слова є одним із спірних у мовознавстві. Принагідно воно розглядалося в роботах І. Білодіда, Р. Будагова, В. Ващенко, І. Грицютенка, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, В. Ларіна, В. Русанівського та ін. Є й окремі роботи Л. Жаркової «Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови», В. Чабаненка «Основи мовної експресії» тощо. На думку В. Звєгінцева, такі додаткові експресивно-емоційні «співзначення» не можуть бути поставлені в один ряд з тим предметно-логічним змістом слова, яке фіксується його значеннями, і не можуть бути складовим елементом значення слова, оскільки ці «співзначення» не є об'єктивними у мовному плані явищами [2, с. 170]. Проте, як справедливо зауважує Л. Лисиченко, «якщо стати на цю позицію, то прийдемо до висновку, що людина пізнає об'єктивну дійсність, закріплює результати пізнання в слові безвідносно щодо себе. Насправді ж у процесі пізнання людина не тільки вивчає явища, але і встановлює певні відношення між собою і ними, оцінює їхню роль у своєму бутті: добре і зле, корисне і шкідливе, приємне й огидне» [5, с. 27].

Кайзерлінг у своїй цікавій і змістовній праці «La vie intime» (Інтимне життя) влучно охарактеризував людську душу як «організм почувань і емоцій». А Оверстріт зауважує, що «кожна глибока емоція – це насамперед бажання: любов – бажання зробити комусь щось приємне; ненависть – бажання його знищити; страх – бажання втекти; гордість – бажання видаватися великим і т. ін., ..друга ціль – бажання справити враження на інших. Кожна людина намагається завжди передати свої емоції іншим людям» [цит. за 8, с. 38, 42].

Принципово визнається переважною більшістю лінгвістів об'єктивна цілісність і практична нерозчленованість значимої сторони мовного знака. Але емпіричне розчленування його смислового змісту на власне інформацію і різного роду емоційно-експресивні й оцінні моменти, що супроводжують цю інформацію, є необхідним і не викликають заперечень [1, с. 50]. Тому в сучасній стилістиці виокремлюється власне змістовний інформативний компонент і його

надбудова – експресивно-емоційно-оцінні моменти, які в семіотиці умовно визначаються знаковістю другого ступеня або, за Е. Бенвеністом, називаються символікою підсвідомості. Ця символічна сторона мовної одиниці кваліфікується в сучасній лінгвістиці як **конотація**, або **прагматика** [1, с. 55].

Питання конотації ще недостатньо визначено теоретично, відповідні мовні явища у більшості випадків не вивчені, зокрема стосовно й емоційно-оцінної енантіосемії, її стилістичної інтерпретації. Цим зумовлена актуальність пропонованої статті.

Саме наявність додаткового семантичного показника і робить можливим існування та функціонування в мові емоційно-оцінної енантіосемії. Це зумовлюється і наявністю в складі значень окремого слова якісно різних сем: «предметно-речовинних», за термінологією В. Виноградова, і емоційно-оцінних.

Процес оцінної поляризації складний і неоднорідний. Вона з'являється, коли «відбувається «гра сем», їх перерозподіл, зіткнення, домінування одних над іншими» [1, с. 37]. Унаслідок того, що семантичне переосмислення оцінних енантіосем тісно пов'язане із властивістю виразити емоційне ставлення до об'єкта, воно відображає їх експресивну та емоційну насиченість. Умовою виникнення таких енантіосем є семантична зміна у вихідному (початковому) значенні, яка спричиняє і зміну конотативної домінанти.

За характером співвідношення між денотативними і конотативними компонентами можна виокремити ряд основних конотативних домінант (диференціацію ознак здійснено на основі виділення в значеннях окремого слова полярних сем і їх узагальнення за допомогою дефініцій у Словнику української мови (СУМ) [7]), які пов'язані з полярною оцінкою.

Отже, по лінії контрасту під конотативною домінантою «**викликати позитивні емоції – викликати негативні емоції**», об'єднуються такі групи.

1. У цій групі поляризуються відзначені високим ступенем експресивності лексеми, ужиті в іронічному контексті. Зміна емоційної оцінки на протилежну переважно йде в напрямку від меліоративної оцінки до пейоративної. Пейоративні значення з'явилися в них унаслідок частого вживання з іронічним значенням.

Так, словником закріплені полярні значення лексем **слава**, **прослава**: «почесна популярність, відомість як свідчення визнання заслуг, таланту, доблесті, мужності і т. ін.» (позитивна оцінка) і «погана репутація» (негативна оцінка); **добродій**: «той, хто допомагає кому-небудь, підтримує у важку хвилину» та *ірон.* – «про погану, небезпечну людину»; **золото**: «про того, хто з винятковими позитивними якостями» [– *Ти, хлопче, не чув про мого сина? Е, там який парубійко! Не син, а золото* (Д. Бедзик)] та *ірон.* [– *От дівка, от золото, от ледащиця!* (Марко Вовчок)]; Пор. **срібне золото**: «про дуже погану людину»; **удостоїтися**: «заслужити знаки поваги, уваги, виявитися достойним» [– *Врешті скінчила* [повість], *прочитала в товаристві, удостоїлася похвали* (Леся Українка)] та *ірон.* – «заслужити який-небудь знак уваги, але з відтінком зневаги, зверхності» [– *Я вас не бачив, Свириде Яковлевичу, – Де там було побачити! Дрібний в очах став. Голова запаморочилась; адже на бричці самого Варчука удостоївся прокататися. Це ж честь яка!* (М. Стельмах)].

2. Поляризуються лексеми із семантичним диференціатором «понад норму», що виражається значенням «надмірний», «надмірність», «надмірно» або «дуже». Пор. **гордий**, **гордовитий**: «сповнений власної гідності» (позитивна оцінка) [– *Ти знаєш козацьку вдачу – гордий народ* (С. Васильченко)] і «який надмірно високої думки про себе» (негативна оцінка) [– *Пани такі якісь сердиті, а горді – аж надимаються* (Марко Вовчок)]. Ті самі значення містяться і в інших спільнокоренових утвореннях: **гордитися**, **гордість**.

Надлишковість, надмірність якості завжди соціально негативно оцінюються, пор. **солодкий**: «який викликає приємні почуття» і «підкреслено ласкавий, надмірно або нещиро люб'язний». За ознакою «надмірності» можна продовжити лексичний ряд, у якому поляризуються значення лексем **балакучий** (**балакливий**, **балакун**), **впертий**, **дерзкий**, **довірливий**, **догідливий**, **доскіпливий**, **доступний**, **економний**, **мудрий** (**мудрець**), **обережний**, **прямий**, **серйозний**, **тихий**, **холодний**, **холоднокровний**, **щедрий**; **простота**, **прямота** і т. ін. В іменниках **книжник**: «любитель і знавець книжок» і **трибун**: «громадський діяч, видатний оратор» іронізовані протилежні значення: «людина, відірвана від життя, від суспільства» і «любитель говорити, ораторствувати» – поляризація виникла теж за рахунок «надмірності».

Надмірна інтенсивність позитивних ознак веде до негативних якісних змін. У мові такі полярні відношення між лексико-семантичними варіантами слова відображають дію закону переходу кількості в якість, його діалектичний взаємозв'язок.

3. У цій групі поляризуються лексеми із семантичним диференціатором «здійснення позитивних намірів» і «здійснення негативних намірів». У дієслів **відплатити**, **віддячити** є полярні значення: «зробити кому-небудь щось добре» і «нашкодити, помститися комусь», тобто здійснити добрі і недобрі наміри. Те саме відзначаємо в лексемах **славити**, **творити**, **честити**, **чинити**. Пор. **ославити**: «неславити» і «хвалити» – здійснювати позитивні наміри і здійснювати негативні наміри [– *Не сплять, не дрімають мої вороженьки, – було каже Марина, – славили мене, молоду* (І. Нечуй-Левицький) і *Ославили розумною, чесною та ще й умілою учителькою* (А. Свидницький)]; **ощасливити**: «зробити кого-небудь щасливим» і «зробити кого-небудь нещасним». Дієслово **удружити** в сучасній мові, крім позитивного значення «зробити дружно послугу кому-небудь, прислужити чим-небудь» [– *Я тут привіз тобі децо, – загадково зашепотів Федот і розв'язав великий мішок. – Маю на складі хлопців знайомих, от і дружили, спасибі їм* (Г. Тютюнник)], частіше вживається з негативно-іронічним значенням «зробити кому-небудь неприємність і т. ін.» [– *А хто ж то ніс тобі подряпав? – Се так Чайченко удружив* (Л. Глібов)]; значення «здійснювати те, що викликає осуд» є й в семантичній структурі прикметників, наприклад, **ловкий**: «який майстерно і вміло робить, виконує що-небудь» і «який, вдаючися до хитрощів, використовує які-небудь обставини для особистої вигоди», тобто чинить те, що викликає осудження. Те саме і в лексемах **спритний**, **хитрий**, **хитромудрий**; **ловкач**, **спритник** і **спритниця**, **штукар**; **ловко**, **спритно**, загальна сема яких – «винахідливий», «винахідливість», «винахідливо» – вступає в опозицію з пейоративною оцінкою.

4. Поляризуються лексеми з семантичним диференціатором «розрахований на зовнішній ефект, показний»: **красивий** «який відзначається якими-небудь позитивними якостями» [*красивий голос /вчинок/; красива людина /квітка, гра/; красиве обличчя*] і «беззмістовний, пустий» [*красиві фрази, слова; красива поза*]; **парадний** «святковий, урочистий» і «показний»; **ефектний** «який викликає фурор, ефект» і «показний».

Іронічне в слові може з часом шезнути і сприйматися в буквальному розумінні, як це відбулося з деякими словами, зокрема зі словами **святенник** (**святенниця**): «той, хто дуже набожний, суворо виконує усі церковні обряди» і «набожний лицемір, ханжа». Часто іронічне значення повністю витискує з уживання вихідне, яке застаріває або зовсім забувається. Подібне витискування вихідного значення відбулося у словах **благоволити**, **благоденство**, **благоденствувати**: «жити безтурботно, спокійно, у достатку». У сучасній мові воно вживається в іронічному контексті. Є випадки, коли іронічне значення, з'явившись, не приживається в мові, наприклад, у лексемах **шана**, **шанування**: ірон.

«вилаяти» [*Дати добрую шану; Життя панське, та шана собача* (Словник Грінченка)]. Сьогодні ці одиниці вживаються переважно з позитивною оцінкою. Але нас цікавлять енантіосеми на синхронному рівні, де вихідне й іронічне значення співіснують, вихідні продовжують функціонувати разом з новим, іронічним «протисмислом».

5. Поляризація може виникати і на базі семантики нейтральних слів, які в лінгвістиці відомі як «*voces mediae*». Семантика таких слів, як **погода**, **талан**, **доля** та ін. може розвиватися як у позитивну сторону, так і в негативну, «спонуканий постійною потребою емоційного вираження думки, мовець не задовольняється лише об'єктивно-номінативною функцією слова; він намагається поєднати її з функцією суб'єктивно-оцінною і тому до денотативного змісту стилістично нейтральної лексеми додає конотативний зміст, а слабо виражений конотативний зміст експресивного слова намагається підсилити» [10, с. 13]. Іменник **доля**, який означає «хід подій, збіг обставин, напрямок життєвого шляху, що не залежить від бажання, волі людини; або «умови життя, життєвий шлях і те, що на ньому трапляється» – нейтральне слово [пор. – *От бачиш? От і талант, от і доля* (Т. Шевченко); *А може, тебе доля занесла куди в далеку чужину, на інший край світу* (Панас Мирний)]. Але в певному контексті слово **доля** набуває позитивного значення «*Доля подарувала їй на старості років онука*» і негативного «*Доля відібрала у неї все*» [11, с. 201]. Слід відзначити, що іменник **доля** регулярно вживається в поєднанні з іменником **щастя** і з якісними прикметниками **добрая**, **злая**, тобто **доля** може бути і «доброю», і «злою» [*Доле, де ти! Доле, де ти! Нема ніякої, Коли доброї жаль, боже, то дай злої, злої* (Т. Шевченко)]. Розвиток протилежних значень зробив можливим і співіснування близького за значенням або навіть тотожного іменника із запереченням – **недоля**, синонімічного пейоративному значенню **доля**. Інші випадки – **слава/неслава**; **цінний/безцінний**. Те саме спостерігається і в нейтральних словах **запах**, **пах**, **дух**, що вказують на «приємний» або «неприємний» запах, і значить, мають як меліоративне, так і пейоративне значення.

Полярної емоційної оцінки можуть іноді набувати і займенники **ти** і **ви**; **ми**; **він**, **вона**, **воно**, **вони**. Так, займенник **ми** у значенні другої особи може виражати позитивну оцінку (співчуття, схвалення, ласку, дружній жарт). У розмежуванні полярних оцінок у цьому випадку важливу роль відіграє те, ким є мовець (дитина або дорослий). При звертанні до того, хто потребує допомоги, піклування, **ми** вживається з позитивною експресією, якщо ж звертання **ми** в «рівноправних» стосунках дорослих, то передає негативну [пор. *Майка .. засоромлено уткнулась головою в коліна матері. – Ми ще маленькі, ще підрослемо, - відповіла мати за доньку* (Г. Коцюба) і *Які ж ми ніжні уродилися!*] [3, с. 67].

Окрему групу складають іменники – зоосеманти і назви міфічних істот. Екстралінгвальним фактором їх виникнення в мові є життя людини в оточенні тваринного світу і його вміння мислити, оцінювати, узагальнювати. У мові зоосеманти слугують для характеристики зовнішніх даних людини, її стану, дій, інтелектуальних здібностей і вчинків. Аналіз смислової структури зоосемантів показав, що іноді їх переносні значення, які є результатом семантичного розвитку, можуть набувати полярної емоційної оцінки в силу того, що в деяких випадках за певними назвами тварин закріпилося не одна, а кілька традиційних ознак, тобто спостерігається розвиток полісемії. Так, зі сфери назв свійських і диких тварин іменники **коза**, **собака**, **лев**, **тигр**, **зубр**, **теля** та ін. можуть набувати поляризації.

Лексема **зубр** у переносному значенні має протилежні оцінки: «про того, хто вперто дотримується відсталих консервативних поглядів і т. ін.» і тим самим викликає негативну оцінку [– *Було б непогано, коли б отакий зубр .. та переконався б на нашому будівництві й став нашим* (І. Ле)] і «про того, хто має великий досвід, знання у якій-небудь галузі»

(позитивна оцінка) [*В кафе .. прийшли сюди й самі зубри промисловості* (Ю. Смолич); *Недаремно знайомі директора хитали головами: - У Ковалівку? Ну, брат, Тарасе, там і не такі зубри, як ти, ламали зуби* (Ю. Збанацький)]. Поляризація йде по лінії «прогресивний – консервативний».

Лев: «про хоробру, безстрашну людину» та іронічне «про людину, яка звертає на себе увагу надто модним вигадливим одягом, незвичними манерами і т. ін.», викликаючи тим самим іронічно-зневажливе ставлення до себе. **Теля:** «про того, хто має спокійний, добрий характер» і «про того, хто молодий, недосвідчений або той, хто спокійний тільки зовнішньо, але здатний творити негативні вчинки» [– *Згадалась Ніна. Де вона зараз? Дурне теля, отак усе сколошкала, отак усе споганила* (Ю. Бедзик)].

Зі сфери назв птахів, наприклад, **пава** – з полярною емоційною оцінкою – «хто-небудь чванливий» і позитивною: «викликає захоплення» [– *Яка пави! – сказав жовнір напридившись* (П. Панч); і – *Але ж які там дівчата! ... Телефоніст солодко заплющився, покругив головою. – Пави!* (О. Гончар)].

Соловей, соловейко: «про того, хто має красивий голос, володіє мистецтвом співу або про хорошого поета» [*Я – України соловей* (В. Сосюра); *Ще за життя поета народ нарід його «солов'єм України»* (з газети)] і в іронічному вживанні: «про того, хто багато говорить, а мало робить; балакун, базіка».

Ласкаві звертання слів **голубчику, соколику, орлику, ясочка** і т. ін. можуть бути вжиті з негативною оцінкою із значенням осуду. Назви міфічних істот **чорт, біс, сатана** і їхні похідні також можуть набувати протилежної емоційної оцінки при звертанні до кого-небудь і в ситуації, коли хочуть виразити захоплення, подив чийми-небудь здібностями, майстерністю [– *От чортиця, вміє ж ходити!* (П. Загребельний); *Кирило Сидоренко глянув на неї, усміхнувся – ну і бісеня, а очі ж які, золотаво-карі* (В. Собко); *Ух, сатана! – стежачи за танцюристом, неголосно перемовлялись бійці* (О. Гончар)].

Багатьма дослідниками відзначається «великий експресивний заряд» какофемістичного вживання лайливих слів, тобто вживання лайливої лексики в ласкавому значенні. «Ласкава лайка» пояснюється амбівалентністю людських почуттів: людина, річ, стан або дія можуть бути одночасно улюбленими і ненависними, одночасно прийматися і відкидатися [11, с. 2]. Тому, коли необхідно особливо експресивно висловитися, охоче використовується лайливе слово. Основою для таких виразів може слугувати змішане почуття: з одного боку, злість і заздрість стосовно ближнього, а з іншого – подив і захоплення його здібностями і мужністю.

З глибини віків бере початок виникнення таємних мов у різних професіях. Подібним чином виникло й багато таємних мов кримінального світу, дрібних торговців (офенів та ін.), чернігівських жебраків-професіоналів, чернігівських шаповалів, українських лірників, кравців, які вимушені були утаювати свої справи від сторонніх.

Деякі слова подібних мов перестають з часом бути таємними, відпадають і іноді засвоюються нашою мовою. В минулому столітті А. Молотков доречно зауважував відсутність списків таємних мов, їх реєстру, не кажучи вже про дослідження подібного матеріалу, за яким можна було б скласти загальні враження про їхні специфічні особливості. Але в останні десятиріччя вже почали з'являтися роботи подібної тематики (наприклад, жаргонного лексикону, робіт із слов'янської жаргонології та ін.) [8]. Серед таємних слів, очевидно, є чимало таких, що утворені по лінії контрасту. Обмежені вживанням тільки в мовленні людей тієї чи іншої професії, вони не відомі літературній мові і на сьогодні вивчені недостатньо. З розмовної мови можна навести деякі таємні слова, з якими ми зустрічалися, і які тепер стали відомі і вживаються часто з іронічним підтекстом: **заскрити**

означає протилежне: «розбити скло і красти через вікно», **купити**, **ласкати**: «красти», **кричати**: «говорити», **парижанин**: «приїжджий із сільської місцевості», **робота**: «крадіжка, злочин».

Звичайно, наведеними фактами не обмежується подібний лексичний матеріал. Є такі поодинокі випадки, коли важко встановити причину виникнення поляризації (наприклад, **відійти**: «померти» і «ожити», де префікс не має смислорозрізнавальної ролі); є ряд афіксальних енантіосем за протилежністю: «початок – кінець», де проглядається і значення «надмірності» (наприклад, **задражнити**, **заговорити**, **залікувати**: «надмірними діями довести до небажаних результатів»). Але аналізований лексичний матеріал свідчить про те, що синхронні емоційно-оцінні енантіосеми не є набором випадкових феноменів. Вони об'єднані системою, це елементи системи і виражені тими або іншими матеріальними сутностями. Як один із виявів конотацій у мові емоційно-оцінні енантіосеми виражають емоційність, експресивність, стильову співвіднесеність, вони є одним із типів значення, мають матеріальну форму втілення і семний характер – у семантиці окремого слова можуть одночасно міститися полярні оцінні компоненти. Позитивна і негативна оцінки, при їхній полярності, співвідносні, вони існують у нерозривному зв'язку.

Оцінна енантіосемія відзначена адгерентністю – зумовлена ситуацією, контекстом, де особливу роль у розмежуванні значень виконує семантика контактних і дистантних слів, зокрема означень до іменників, виражених прикметниками або займенниками (*добра доля – зла доля, щастя-доля; запах – приємний і важкий*). Роль актуалізаторів значень з пейоративною оцінкою часто виконують займенники **цей**, **який**, **кожний**, **усякий** [наприклад, *Який там чорт собак дратує?* (Панас Мирний); *Сунеться який біс – йому колючка в ніс* (Л. Глібов)].

Іменники, якісні прикметники, прислівники внаслідок своєї знакової природи мають гнучку, рухливу семантику. Тому оцінна полярність виникає переважно у мікроструктурі їх значень.

Позитивна і негативна оцінка в значеннях окремих лексем є також відображенням єдності протилежностей об'єктивно існуючої реальної дійсності за допомогою лексичних засобів. Закріпленню оцінних енантіосем у мові сприяють такі лінгвальні чинники, як тенденція до експресивності мовних засобів, системні відношення в лексиці, контекст і екстралінгвальні фактори.

Література

1. Алексеев А. Стилистическая информация языкового знака // Науч. докл. высш. шк. // Филол. науки. – М., 1982. – №1.
2. Звегинцев В. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962.
3. Киселева Л. Употребление эмоционально-оценочных местоимений // Русский язык в школе. – М., 1968. – № 4.
4. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ. под ред. и с предисл. В. Звегинцева. – М.: Прогресс, 1978.
5. Лисиченко Л., Загребельна Л. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи // Українське мовознавство. – К., 1985. – №13.
6. Новиков А. Антонимия в русском языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.
7. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971–1980.
8. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003.
9. Українська душа. – К.: МП Фенікс, 1992.
10. Чабаненко В. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984.
11. Яцковская Г. Противоположные значения в семантике одного слова // Вопросы лексики, грамматики немецкого языка. – М.: Изд-во Моск. пед. ин-та, 1975.

Вікторія Іващенко, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

Марія Вайно

Національний технічний університет нафти і газу

(Івано-Франківськ)

УДК 161.2.81'37:001.4

**«КІНОСЦЕНАРІЙ» І «КІНОВЕРБАЛЬНИЙ ТВІР»:
ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТЕРМІНОПОНЯТЬ**

У статті йдеться про диференціацію термінопонять «кіносценарій» (давно усталеного) і «кіновербальний твір» (нововведеного авторами дослідження). Розглядається взаємодія цих понять на рівні структурно-системних відношень та семантичних ознак смислової організації термінів.

The paper about the differentiation of the terminological notions “cinema script” (established long ago) and “cinema verbal composition” (newly introduced by the others of this resort). The interaction of the notions on the level of systematic relation and semantic indication of sense organization of the terms have been considered.

Здобутки в будь-якій галузі людської діяльності спричиняють появу нових термінологічних одиниць. Особливо це стосується синтетичних та суміжних галузей знань, у лоні яких цей процес видається надзвичайно активним, оскільки відкривається простір до міжгалузевої взаємодії їхніх терміносистем. Витворені на стику різних сфер діяльності, нові терміни набувають статусу маргінальних і вимагають своєрідного відмежування від уже усталених термінопонять, а також перегляду структурно-ідеографічної організації тих терміносистем, у які вони впроваджуються. У зв'язку з чим виникають проблеми визначення, унормування та кодифікації таких новоутворень.

У нашій статті пропонуємо розглянути термінопоняття, що витворилися на стику таких видів мистецтва, як театр, література й кінематографія. Результат взаємодії цих ланок художньої культури, відповідно, знаходить відображення не лише в окремо взятих

терміносистемах, зокрема театрознавства, літературознавства та кінознавства, а й у власне термінопросторі маргінальних зон – системі понять літературно-кінематографічної, літературно-театральної та театрально-кінематографічної сфер творчої діяльності.

Метою нашого дослідження є диференціація двох термінів: усталеного *кіносценарій*, що як такий, на наш погляд, видається недостатнім для позначення окремих літературно-кінематографічних жанрів, і нововведеного нами – *кіновербальний твір*.

У мистецтвознавстві вже давно ведеться полеміка щодо статусного визначення *сценарію*. На початкових етапах розвитку кінематографу його ототожнювали із коротким описом подій – «*на манжетках писані сценаріуси*» [4, с. 412]. Найпоширенішою формою сценарію у той час (період німого кіно) була *схема-план*, що на рівні термінопонять знайшла відображення у словосполученнях «*технічний*», «*номерний*», «*залізний*» *сценарій*. Протокольність та відсутність образного трактування подій, що в ньому описувалися, спричинили появу нової форми сценарію, який дістав назву «*емоційного*». Такий сценарій містив момент авторського відношення до зображуваного. Наступним кроком у розумінні сценарію було поєднання в ньому літературної та екранної / кінематографічної образності. З'являється термінопоняття «*літературно-кінематографічний сценарій*». Поява звукового кіно наближає сценарій до п'єси, що викликало його розуміння як повноправного виду літературної творчості. Це, у свою чергу, спричинило нову полеміку: одні сценаристи ототожнювали сценарій із *театральною драмою*, інші – із «*кінопрозою*», що знайшло відображення у дихотомії термінопонять «*кінодраматургія*» і «*кінематургія*» (поняття, запропоноване Н. Зархі [4, с. 186–187]. Поступово сценарій починає наближатися за формою до *повісті*, одночасно використовуючи принципи та прийоми не лише прози і драми, а й поезії. З'являється термінопоняття «*поетичне кіно*». Поєднання в одній особі і режисера, і сценариста (відмова режисерів від співробітництва із сценаристами) у руслі «авторського» та «прямого» кіно, а також боротьба із стереотипними сюжетами і сценарними штампами прикликали до життя термінологічний оказіоналізм «*камера-перо*» (термін А. Астрюка) [4, с. 187], що увиразнював власні можливості кінорежисерів до художнього самовираження.

Полеміка щодо статусного визначення [кіно]сценарію триває й досі. З огляду на її актуальність у контексті нашого дослідження пропонуємо нове лінгвістичне осмислення цієї проблеми, що як така органічно пов'язана із загальною проблемою унормування та кодифікації наукової термінології (у нашому випадку мистецтвознавства).

Насамперед розглянемо лексикографічне тлумачення терміна *кіносценарій*. Він є похідним від власне *сценарій* (франц. *scenario* ← італ. *scenario* ← лат. *scaena* «сцена»), семантика якого, за даними різних лексикографічних джерел, варіює на позначення: «твір кінодраматургії, призначений для подальшого втілення на екрані; ...словесний прообраз фільму [4, с. 412]; «предметно-зображальна і композиційна основа сценічної вистави чи кінострічки, передана у формі скороченого викладу або максимально деталізована»; *перен.* «заздалегідь підготовлений детальний план здійснення чого-небудь» [7, с. 872]; *кін.* «літературний твір, який служить основою для створення фільму, визначає його ідейно-художній зміст, образи, розгортання подій, жанр; кіносценарій»; *театр.* «сюжетна схема, план п'єси, опери, балету і т. ін.»; *театр.* «список дійових осіб п'єси із зазначенням порядку та часу їх виходу на сцену»; «детально розроблений план проведення якого-небудь заходу, здійснення яких-небудь дій» [2, с. 1224]; «сюжетна схема, за якою розвивається спектакль...». Детальний виклад сюжету з описом усіх танців та мімічних номерів, а також акторів, які виконують ролі» [1, с. 78].

Як видно з вищезазначеного, семантична структура цього терміна організується навколо архісеми «основа / прообраз», де як такою може бути, з одного боку, «скорочений, детальний виклад / максимальна деталізація / детально розроблений план / сюжетна схема сценічної вистави, кінострічки, п'єси, опери, балету і т. ін.; з другого – «літературний твір / твір кінодраматургії». Тобто семантична структура слова **сценарій** обіймає дві протилежні семи: «схематичний, спрощений» і «літературний (художньо-образно-виразний, естетично-вважаючий), такий, що збагачує (а не спрощує)». Ідея *сцени*, що пронизує семантику цього терміна, десь асоціює його із поняттям «театральні підмостки», «театр / театральне мистецтво / театральна діяльність», «вистава / п'єса / спектакль» тощо, а отже, із «художнім відображенням життя за допомогою сценічної дії / у сценічній дії» [7, с. 881; 2, с. 1234], тобто із *відчуттям умовної / уявної / відносної реальності театру, сценічно обмеженої місцем перебігу дії*.

Що ж до лексеми **кіносценарій**, то її семантику збагачує смисловий компонент «рухаю» (грец. *κινεῖν*), привнесений терміноелементом **кіно...** У складних словах, яким власне і є термін **кіносценарій**, він указує на зв'язок із кінематографією – мистецтвом, що продукує рухомі зображення на плівці, що також створює *відчуття умовної реальності* (художнє зображення за допомогою своїх засобів, відмінних від театральних), *проте не обмеженої місцем перебігу дії*. Виникає ілюзія *справжньої реальності / об'єктивної дійсності*, в якій нібито перебуває реципієнт [7, с. 523–524; 5].

Таким чином, слова **сценарій** і **кіносценарій**, об'єднуючись на основі ознаки «відносна / умовна реальність», або в іншій термінології «художня реальність» / «художнє життя» [6, с. 15] (пор.: синонімічну заміну **кіносценарій = сценарій [кіно]фільму**), водночас диференціюються *ступенем* відносності / умовності художнього зображення, що знаходить вираження у дихотомії ознак «уявна реальність» – «наявна / справжня реальність», а також протиставляються за ознаками «сценічно обмежений» / «необмежений сценою». Виходить, що написання кіносценарію вимагає від кіносценариста дещо іншого, відмінного від власне театального бачення світу, синтетичного кіномислення. Як таким є *екранні / звукозорові* образи в поєднанні із герменевтичним кодуванням та кадруванням дійсності.

Той чи інший вид мистецької діяльності спричиняє і внутрішньосмислово диференціацію самого поняття «сценарій», що на сьогодні відображено у відповідних терміносполученнях: **кіно, театр. режисерський сценарій** (повне розроблення мізансцен, епізодів, виходів акторів за сюжетом розвитку подій у п'єсі, яку режисер обрав для власної сценічної інтерпретації); **театр. балетний сценарій**; **кіно монтажний сценарій**; **кіно кіносценарій** [1, с. 78; 8, с. 499, 185–186] тощо.

У кінознавстві існує думка, що [кіно]сценарій як витвір кінодраматургії і як власне літературний твір може мати самостійну художню цінність, а також свого читача (проте це не основний сенс кінодраматургічної творчості, спрямованої в основному на *екранізацію* літературних творів) [4, с. 186]. Такий двоїстий статус кіносценарію власне й спричиняє неоднозначність самого терміна, що його позначає. А це, у свою чергу, суперечить статусному визначенню термінологічної одиниці, що тяжіє до однозначності.

Таким чином, наголошуючи на семантичній ознаці «літературний / літературно-кінематографічний твір», що фігурує у визначеннях слова **сценарій**, пропонуємо в парадигму кінознавчих термінів увести словосполучення **кіновербальний твір**.

У зв'язку з чим розмежуємо термінопоняття «**кіносценарій**» як продукт творчої діяльності кіносценариста (кінодраматурга), написаний лише з метою екранізації літературного твору, і «**кіновербальний твір**

на позначення також продукту творчої діяльності кіносценариста (кінодраматурга), написаного з метою екранізації, проте такого, що є самодостатнім для літературного прочитання.

Якщо лексико-семантична організація терміна *кіносценарій* відносить його до сфери кіно, літератури й театру водночас, то семантика терміносполучення *кіновербальний твір*, у нашому розумінні, – лише до сфери кіно і літератури (в обох випадках йдеться про вербальну форму фіксації твору та його екранізацію), з тією лише відмінністю, що в семантичній структурі терміна *кіносценарій* домінує сема «втілення на екрані», а в семантичній структурі терміносполучення *кіновербальний твір* – сема «літературне прочитання», що, власне, й засвідчує морфемна будова цих слів (сцена – *сценічний, екранний, звукозоровий образ*; вербальний – *словесний образ*). Іншими словами, лексема *кіносценарій* вказує на асоціативне зближення слів *кіно* і *сцена* через посередництво семантики слова *література*, а словосполучення *кіновербальний твір* – на асоціативне зближення слів *кіно* і *література* без будь-якого посередництва. Виходить, що словосполучення *кіновербальний твір* вступає у синонімічні зв'язки із словосполученням *літературний твір*, де лексема *літературний* здебільшого вживається на позначення «стос. до літератури як виду мистецтва, що зображує життя, створює художні образи за допомогою слова» [2, с. 492]. Інакше, йдеться про синонімію термінопонять «*літературний, «художній», «літературно-художній [поетичний] твір*», що засвідчується як у лексикографічних джерелах, так і власне літературознавчих працях [див., наприклад, 2, с. 492; 3, с. 116]. Проте в обох випадках це фіксований словесний матеріал (вербальний образ), що супроводжується синтетичним кіномисленням (вербальними і невербальними образами) – «*словесний прообраз екранного образу*» [4, с. 186].

Однак зауважимо, що кіновербальний твір може мати двояке призначення і перебувати у вимірі різних стилів, що дає підстави говорити про можливу диференціацію, а саме: *кіновербальний твір, написаний у художньому стилі для рольового кіно*, що потребує образно-кадрового мислення засобами кіномови (прерогатива художньої літератури), і *кіновербальний твір, написаний переважно в публіцистичному чи науковому стилях для документального кіно і телебачення* (прерогатива науки / науково-популярної / навчальної і т. ін. літератури та журналістики). Цей аспект потребує окремого дослідження.

Отже, *кіновербальний твір* – це самодостатній літературно-художній твір, що надається до літературного прочитання, якому притаманне вербально-образне мислення засобами кіномови. Якщо акцентувати увагу на власне екранізації твору, то терміни *кіносценарій* і *кіновербальний твір* можна синонімізувати, що дає підстави говорити про семантичну дифузію, яка виникає між цими лексемами. Коли ж ми акцентуємо увагу на власне літературному прочитанні творів, то, очевидно, доцільно диференціювати ці терміни у напрямку антонімічних відношень.

Уважаємо, що запропонована термінологія посяде своє місце у подальшому формуванні професійної / фахової компетенції як літераторів, так і кінематографістів, а також термінознавців, що займаються проблемами впорядкування термінологій різних галузей знань. У перспективі подальших пошуків у цьому напрямку видається актуальним висвітлення питання щодо укладання словника кінематографічних термінів (якого, на жаль, в Україні поки що немає), куди б увійшли лексичні одиниці й маргінальних зон, зокрема театраль-но-літературно-кінематографічні терміни.

Література

1. Барабан Л., Дятчук В. Український тлумачний словник театральної лексики. – К.: Вид-во СВК, 1999.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001.
3. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: підручник / За наук. ред. О. Галича. – К.: Либідь, 2001.
4. Кино: Энциклопедический словарь / Гл. ред. С. Юткевич. – М.: Сов. энциклопедия, 1987.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К.: ВЦ Академія, 1997.
6. Світова художня культура: Від первісного суспільства до початку середньовіччя: Навч. посібник / О. Щолокова, С. Шип, О. Шевнюк, О. Семашко. – К.: Вища школа, 2004.
7. Словник іншомовних слів / Уклад. Л. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000.
8. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К.: Наук. думка, 1994.

Лідія Тищенко

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.46

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Відтворення процесу формування української юридичної термінології у широких хронологічних рамках на фоні державно-правового й етнічно-мовного розвитку суспільства, реконструкція лексичного складу і структури терміносистеми на всіх етапах її історії, показ ретроспективи змін та їхньої динаміки у межах як окремої термінологічної одиниці, так і термінологічних об'єднань – усе це актуальні проблеми й завдання сучасного українського термінознавства в галузі юридичної термінології, невирішення яких суттєво збіднює нашу культурну історію, позбавляє нас можливості прогнозувати розвиток терміносистеми в майбутньому.

Важливим для системного лінгвістичного дослідження цієї групи лексики є період з березня 1917 року до 1933 року. Створення Інституту української наукової мови відкрило новий період у розвитку української наукової термінології, яка вперше в історії української мови розвивається за визначеним планом і з державною підтримкою. Наслідком багаторічної роботи правничо-термінологічної комісії стало видання в серпні 1926 р. “Російсько-українського словника правничої мови” (понад 67 000 слів) [7]. Паралельно питаннями юридичної термінології з середини 20-х років почав активно займатися апарат Нарком'юсту УРСР, прагнучи якнайшвидше видати “Практичний правничий словник російсько-український”. Укладачі С. Веретка і М. Матвієвський увели до його реєстру близько 5 тисяч правничих термінів [6]. Майже одночасно з'явилися два правничі словники: академічний (київський) та нарком'юстівський (харківський). Академічний словник орієнтувався переважно на українські терміни з документів періоду Гетьманщини та з українськомовних актів. Фахівці Нарком'юсту надавали перевагу термінам, співзвучним з їхніми російськими відповідниками.

Першу спробу проаналізувати лексеми процесуально-кримінального права і судівництва здійснив П. Житецький [3]. Аналіз окремих лексем, пов'язаних із правом, з погляду семантики, етимології чи словотвірної будови подано в працях М. Худаша, М. Рогаль, С. Бевзенка, І. Свенціцького, Л. Гумецької та ін.

Лексичну дублетність і словотвірну синонімію на позначення правових понять спостерігають в українській юридичній термінології в радянський період, пор.: **правіж** і **позов**; **захисник** і **оборонець**; **відповідач** і **відповідальник** та ін. Проте, як зауважує О. Сербенська, у 20-ті рр. ХХ ст. синонімічні ряди правничих термінів суттєво скоротилися [8, с. 12 – 13], але повністю не зникли.

Особливої гостроти й актуальності набула нині уніфікація української правничої терміносистеми, яка має на меті поставити її передусім на національну мовну основу, тобто відібрати з-поміж досі вживаних синонімічних термінів найточніший, однозначний. На прикладі тематичних груп правничих термінів спробуємо продемонструвати всю складність відбору відповідного терміна.

У терміносистемі юридичних понять на різних етапах її становлення й розвитку спостерігаються, в основному, ті ж тематичні групи, які відрізняються кількісним складом і семантичним відношенням об'єднуючих слів.

Отже, виокремлюємо такі лексико-тематичні групи (ЛТГ): 1) лексика на позначення загального кодексу законів; 2) тематична група правничих термінів на позначення проведення слідства, слідчих дій та осіб, які їх проводять; 3) тематична група правничих термінів, що означають поняття “суд” та особи, які пов’язані з судочинством; 4) тематична група правничих термінів, що стосуються судових процесів; 5) тематична група правничих термінів, пов’язаних з інститутом свідків; 6) назви злочинів і правопорушень та осіб, які їх здійснюють; 7) тематична група правничих термінів на позначення покарань за правопорушення; 8) назви законодавчих документів.

До першої ЛТГ належать слова на позначення понять загального кодексу законів: *юстиція, правосуддя, правда, судовик, звід (законів), кодекс законів, право на майно, маєткове право, законодавство, правосуддя* та ін. Більшість із цих слів становлять синонімічні ряди, наприклад, на позначення “зведені в одне ціле і розміщені в певному порядку закони” використовували терміни *звід, кодекс, зведення, збірник* [7, с. 54]. На сучасному етапі перевагу віддають терміну *зведення (законів)* [9, с. 77] як найприроднішому для української мови в цьому значенні.

На позначення поняття “фахівець з правознавства, правничих наук, практичний працівник у галузі права” в українській мові вживаються терміни *юрист і правник*. Другий термін особливо був поширений у 20-ті роки ХХ століття. В українській мові терміни *чинність, сила, дія* в правничій практиці розрізняються за вживанням у словосполученнях. Термін *чинність* вживається там, де виконання закону обов’язкове, пор. *набирати (набрати, набувати, набути) чинності*, тобто ставати законним, чинним: *Міжнародна конвенція набула чинності. Постанова суду набрала чинності*. Термін *сила* вживається в значенні дієвість, має коло терміносполучень, співвідносячись у цьому значенні з російським, порівняймо *мати юридичну силу, зворотна сила закону, втратити силу*. “Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили” [10, с. 136].

Другу ЛТГ становлять терміни на позначення понять проведення слідства, слідчих дій та осіб, які їх проводять: *слідство, слідчий, допит, розшук, випитування, зізнання, обстеження, обшук, трус, трусанина, арешт, очна ставка, санкція*, наприклад: “...Робити обшукування й арешт у будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означених законом” [6, с. 137]; “Слідчий має право: припинити переведення органів дізнання...; приймати справи для переведення досудового слідства і віддавати підозрюваного під суд...” [11, с. 639].

Основну частину цієї тематичної групи складають слова власне українського походження (*лице, присяга, клятва, свідоцтво, признання, сторона, позовник* та ін.). У документах досліджуваного періоду фіксуються і запозичення з латинської мови (*апеляція, протест, касація*) та польської (*скарга*), а також русизми (*донос, донощик, жалобник*). Окремі назви вступають у синонімічні зв’язки (*опит – допрос, допит, випитування* [7, с. 33]; *довід – доказ; свідоцтво – свідчення* та ін.). У сучасній українській мові зафіксовані різні значення цих слів. Частина з них входить до юридичної лексики

без змін у значенні (*свідок, сторона, скарга, позов, протест, довід*), інші вийшли з мовного вжитку (*претенсія, чоломбитня*).

Поруч з лексемою *випитування* [7, с. 33] почали функціонувати власне українські відповідники: *допит, розпитування*, а лексичні одиниці *апеляція, протест, касування* розширили коло позначуваних понять.

До третьої тематичної групи належать терміни на позначення понять “суд” та судових посадових осіб і судовиконавців: *Генеральний Суд, Судові Палати, Міровий Суд, Народний Суд, Морські, Волосні, Комерційні, Окружні Суди, Революційний Трибунал, Генеральний суддя, полковий суддя, отаман, гетьман, комісар, нотарій, засідатель, судвиконавець, адвокат, захисник, оборонець, речник, поручник, прокурор, судитель* та ін.

Основним терміном на позначення понять судових органів у документах досліджуваного періоду є слово *суд*. Влада в Україні змінювалась неодноразово, і, як наслідок, змінювались і назви судових установ, наприклад: “Скасувати всі *судові установи, що існували на терені України до встановлення Радянської влади (Генеральний Суд, Судові Палати, Окружні Суди, Міровий Суд, Суди Морські, Волосні, Комерційні й інші), а також усі установи й організації (прокурорський догляд, нотаріат, присяжну й приватну адвокатуру, інститут судових слідчих, судових приставів і т. ін.), що існували при минулих судових місцях*” [4, с. 968-969]. Указані установи отримали назву *Народний Суд, Революційний Трибунал, а також Колегія обвинувателів та правозаступників, дисциплінарні суди, Державна Прокуратура* та ін.

Лексеми на позначення суддів і посадових осіб, пов’язаних із судовою системою, різноманітні за походженням. Основу складають слова, успадковані з праслов’янського періоду (*суд, управа, уряд, суддя, законник*). Серед цієї групи є певна кількість запозичень з латинської (*трибунал, компроміс, канцелярія*), з грецької (*нотарій*), з німецької (*гетьман*). У сучасній мові доля цих слів різна. Частина з них активно функціонує без семантичних змін (*суд, право, суддя, кат, писар, нотарій, канцелярист*), інші вживаються з новим значенням (*компроміс, розправа, уряд, трибунал*), як історизми функціонують лексеми *законник, отаман, осавул*.

До четвертої ЛТГ входять терміни, що стосуються судового процесу: *позивач, позовник, позов, зарука, порука, відвід, справа, справування, вирок, судоустрій, підозра, підозрілий, засуджений, поручительство, порука, зарука* [7, с. 137] та ін.

На позначення певної частини кримінального процесу використовувалися терміни *засуд, засудження і осудження* та *осуд* (вид покарання). Оскільки іменники на –ння для носіїв української мови є звичнішими, ніж іменники з нульовим закінченням, то прийнятими на сучасному етапі вважаємо терміни *засудження і осудження*.

На позначення вироку, присуду вживається слово *ухвала, постановлення* [7, с. 139], *обов’язкова постанова, судовий наказ*, наприклад: “*Судовий наказ можна оскаржити тільки касаційним порядком у кримінально-касаційній відділ округового суду*” [11, с. 642]. У 20-х роках законодавчі органи розійшлися з усіма словниками, вживаючи *присуд* для справ цивільних і *вирок* для справ кримінальних. Це свідчить про хибність уживаних в органах НКЮ зазначених термінів. Присудити можна не тільки землю чи гроші комусь, а й до в’язниці чи й до страти життя. Отже, *присуд* можна вживати і в справах цивільних, і в кримінальних. Адже відомо, що бувають присуди про виправдання, в яких ні до якої кари не засуджують. Тому краще, на нашу думку, застосовувати термін *вирок*, не вилучаючи з ужитку й *присуд*, коли це буде потрібно для різних конкретних випадків.

П’яту ЛТГ складають терміни, пов’язані з інститутом свідків: *доказ, досвід* [7, с. 101], *свідчення, засвідчення, свідцтво, свідок, тасмниця,*

тайна, доведимість (злочину), наклеп, обмова, лжесвідчення, неправдиве свідчення, кривосвідчення, криве свідчення [7, с. 62] та ін.

Дуже часто трапляються в документах слова *свідчення, свідоцтво* (у значенні свідчення). У сучасній мові вживається лише *свідчення*. Не *провадити*, а *переводити* огляд на місці рекомендували вживати члени комісії ВУАН. На сучасному етапі ці два терміни не вживаються.

Термін *давати очну* зафіксований у документах досліджуваного періоду, а до сучасних словників уведено термін *очна ставка* [9, с. 137].

Шосту ЛТГ становлять терміни на позначення злочинів і правопорушень та осіб, які їх здійснюють: *грабіж, пограбування, свавілля, сваволя, неявка, нез'явлення, дряп'яжник, дерун, насильство, зрада, заколот, праволомство, твалт, саботаж, недонесення, несповіщення, незаявлення та інші*: "Вони /керівники ЦР/ вчинили просто злочинство проти робітників і селян, вступивши в союз з попихачами буржуазії, ... а війська Каледіна б'ють робітників та насилюють їхніх дружин та дочок... Керівники ЦР за допомогою простого насильства й обдурень пошкодили роботі З'їзду..." , "З метою планової боротьби з... спекуляцією, саботажем та службовими злочинами утворено було ... Надзвичайну Комісію..." [4, с. 967].

Особи, які скоювали злочини, називалися: *злочинець, лиходій, правопорушник, праволомець, грабіжник, здирця, дряп'яжник, дерун* [7, с. 24, с. 44, с. 142], *убивець, душолюб, убійник*.

Назви покарань за правопорушення утворюють сьому ЛТГ: *виконання приговору, покарання, кара, провина, провинність, проступство* [7, с. 14, с. 155], *тягар, тягота, важкість, вага* [7, с. 205], *виправдання, уневинення* [7, с. 101], *оправдання, тюрма, темниця, в'язниця, виконання приговору, пеня, збиток, конфіскація, переслідування, судова відповідальність, адміністративні штрафи, засудження, осудження, засуд* [7, с. 149], *осуд* тощо. Наприклад: "Газети, в яких будуть друкуватися неправдиві звістки про Правительство українського народу, треба вважати контрреволюційними і авторів статей чи редакторів тягти до судової відповідальності ... А тих, хто збройною силою намагатиметься захопити владу, арештовувати і віддавати під воєнно-революційний суд" [10, с. 121].

Активно в документах цієї групи функціонує економічна та фінансова лексика. Так, назви грошових стягнень були: *пеня, штрафи, грошові стягнення, стягання, грошова кара, невстойка* [2, с. 688], *міна, вимін, строк платежу* [7, с. 193], *рата* (слово означало і частину плати, що припадає на певний термін, і строк платежу) [2 с. 688], наприклад: "Про такси грошових стягань за лісове праволомство" [1, с. 333], "...одержавши заяву про стягання, судовий виконавець мусить відправити довжникові повістку... Коли судвиконавець виїздить поза місце свого перебування, вартість переїзду, й добові гроші він мусить поділити в рівних частинах між усіх стягувачів, а не брати з кожного всю суму. Це мусить зменшити витрати на стягання" [5, с. 1113]. Більшість цих термінів зафіксовані в сучасній українській мові.

Назви офіційних документів становлять восьму ЛТГ: *закон, акт, конституція, кодекс, грамота, договір, запис, опис, приказ, оповіщення, повідомлення, оголошення (проголошення), оповістка, оповідь* [7, с. 96], *постанова, резолюція, декрет, універсал, декларація, директива*. Законодавчі акти найвищих органів державної влади та управління Української держави в перші роки її існування називалися *декретами* (*Декрет про мир, Декрет про землю*). В українській мові термін *конституція* на позначення *основного закону держави* з'явився в середині XIX століття і продовжує активно вживатися на сучасному етапі її розвитку.

Юридична лексика відображає характер правових інститутів, що існували в досліджуваній період. Її розвиток безпосередньо пов'язаний

з історією форм правового й політичного життя українського народу. У зв'язку з цим в юридичній терміносистемі спостерігається тенденція до переходу в пасивний словник.

Об'єднуючись, тематичні групи утворюють ту чи іншу мікросистему термінів, які обслуговують відповідну галузь юриспруденції: адміністративне право, цивільне процесуальне право, конституційне право, судове право, кримінально-процесуальне право.

Отже, українська юридична термінологія пройшла складний шлях розвитку і в семантично-структурному плані становить цілісну систему, яка виявляється насамперед у спроможності бути засобом спілкування у сфері правово-політичного життя того часу, а також в існуванні відповідних лексико-тематичних груп.

Література

1. Амчиславський Я. Адміністративні штрафи за 99 арт. К. К. // Червоне право. – Харків, 1926. – №8–9.
2. Дністренко В. Українська цивільна термінологія // Червоне право. – Харків, 1928. – № 13–14.
3. Житецький П. Г. Вибрані праці // Філологія. – К., 1987.
4. Матвієвський М. Огляд найголовніших законів та актів Радянського Уряду України про радянське державне будівництво й судоустрій за час 1917–1927 рік // Червоне право. – Харків, 1927. – №20–21.
5. Наказ судовиконавцям // Червоне право. – Харків, 1927. – №24.
6. Практичний правничий словник російсько-український. Склали Веретка С., Матвієвський М. Зредагував Мазуренко Ю. – Харків, 1926.
7. Російсько-український словник правничої мови за ред. А. Ю. Кримського. – К.: ВУАН, 1926.
8. Сербенская А. Развитие украинской юридической терминологии после Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Львов, 1965.
9. Тараненко О., Брицин В. Російсько-український словник (сфера ділового спілкування). – К., 1996.
10. Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900 – 1941). – К., 1996.
11. Філін Н. Кримінально-процесуальний кодекс // Червоне право. – Харків, 1927. – №13.

ПЕРСОНАЛІЇ*Галина Горюшина*

Інститут української мови НАН України (Київ)

ПЕТРО ЙОСИПОВИЧ ГОРЕЦЬКИЙ

(1888–1972)

Петро Йосипович Горецький – відомий український лексикограф, авторитетний дослідник і тонкий знавець невичерпних скарбів української мови.

П. Горецький народився 7 грудня 1888 року в селі Мутині Кролевецького району Сумської області в селянській родині. Після закінчення 1914 року слов'яно-російського відділу історико-філологічного факультету Київського університету імені Т. Г. Шевченка починає педагогічну роботу як викладач російської мови і літератури, а з 1919 року й до виходу на пенсію у 1963 році працює на різних посадах в установах Академії наук УРСР, а головно – як науковий співробітник Інституту мовознавства.

Перша друкована праця П. Горецького з'являється у 1921 році (це статті та примітки про творчість Євгена Гребінки у виданні «Шкільної бібліотеки»). Пізніше він публікує глибоко наукові розвідки про термінологію, правопис, норми літературної мови. У 1926 році у співавторстві з І. Шалею видає підручник для вищої школи – «Українська мова. Практично-теоретичний курс», який у 20-х роках здобув велику популярність і протягом чотирьох років витримав вісім видань. Активно працював П. Горецький над написанням вузівських підручників та навчальних посібників із мовознавчих дисциплін, зокрема він був автором ряду важливих розділів в академічному «Курсі сучасної української мови» (в 1-у томі – «Лексика»), у «Курсі історії української мови» (розділи – «Літературна мова періоду Київської Русі», «Літературна мова XIV – середини XV ст.», «Мова української драматургії другої половини XIX – початку XX ст.», «Літературна мова Закарпаття в другій половині XIX – на початку XX ст.»), «Про орфоепію літературної мови» (1929 р.).

Надзвичайно вагомий внесок П. Горецького в галузі української лексикографії, яка стала його улюбленою справою всього творчого життя. Дебютувавши як лексикограф ще 1928 року виданням «Словника термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування», Петро Йосипович протягом кількох десятиліть активно виступав як теоретик і практик словникової справи на Україні. Крім безпосередньої участі в укладанні та редагуванні великого академічного Українсько-російського словника (в 6-ти томах), який і донині залишається найповнішим серед словників такого типу, та першого в історії української вітчизняної науки тлумачного «Словника української мови», П. Горецький опублікував низку лексикографічних досліджень, багато статей і розвідок з теорії та історії українського словництва. Так, його кандидатська дисертація «Типи складання російсько-українських термінологічних словників» (1946 р.), стаття «Принципи складання загальних двомовних перекладних словників» (1951 р.) стали основоположними в роботі для цілого покоління лексикографів, що працювали над укладанням перекладних двомовних словників.

Серед наукової спадщини вченого на особливу увагу заслуговує його багаторічна праця – монографія «Історія української лексикографії» (1963 р.), присвячена історії лексикографії XVI – XVIII ст., українським словникам XIX – початку XX ст. і розвитку української лексикографії після 1917 року. У книжці зібрано великий фактичний матеріал, уміщено огляд важливих теоретичних проблем,

узагальнено досвід, нагромаджений українськими лексикографами як у практичній роботі, так і в теорії укладання словників.

Література

1. Горецький П. Історія української лексикографії. – К., 1963.
2. Горецький П. Методологічні принципи складання загальних двомовних перекладних словників // Лексикографічний бюлетень. – 1951. – Вип. 1.
3. Пам'яті П. Горецького // Мовознавство. – К., 1972. – № 5.
4. Пилинський М. П. Горецький «Історія української лексикографії» (рецензія) // Українська мова та література. – К., 1964. – № 8.

ІЛЛЯ МИКИТОВИЧ КИРИЧЕНКО

(1889 – 1955 р.)

Ілля Микитович Кириченко – один із відомих українських мовознавців-лексикографів. Народився 1889 року в селі Рябухи, Бахмацького району, Чернігівської області, в селянській родині. Філологічну освіту здобув в одному із кращих філологічних закладів царської Росії – Ніжинському історико-філологічному інституті, слов'янський відділ якого закінчив 1914 року. Протягом 1914–1918 років викладав латинську, грецьку і російську мову в гімназіях Івано-Вознесенська, а з 1918 року – українську і класичні мови в школах і вузах України (Лубни, Київ). З 1930 року І. Кириченко – викладач української мови робітфаку при Українському інституті лінгвістичної освіти, невдовзі на посаді доцента цього інституту викладав українську та латинську мови. З 1931 і до останніх років свого життя І. Кириченко працював в Інституті мовознавства Академії наук УРСР, виконуючи велику наукову і науково-організаційну роботу в галузі української лексикології та лексикографії, поєднуючи свою працю в Академії наук з викладацькою діяльністю у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка, а з 1952 року – він завідувач кафедри класичної філології.

Першою великою працею І. Кириченка був «Словник медичної термінології» (Держвидав, 1936 р.), що був високо поцінований широкою науковою громадськістю. Цей словник став підсумком попередньої багаторічної роботи Іллі Микитовича як перекладача і редактора багатьох наукових творів із різних галузей знань – медицини, біології, ботаніки, фізики, хімії, загальний обсяг яких складає понад 500 аркушів.

Велику роботу провадив І. Кириченко у справі видання перекладних словників, що готувалися в Інституті мовознавства в довоєнні роки: він був співавтором академічного Російсько-українського словника (1937 р.) і одним із упорядників великого Російсько-українського словника за редакцією М. Калиновича, Л. Булаховського і М. Рильського (1948 р.).

У 1945 році І. Кириченко завершив велику теоретичну працю «Українсько-російські словники та принципи складання їх», яка стала згодом теоретичною основою для розгортання роботи над великим Українсько-російським словником, укладання якого здійснювалось у 1946–1952 рр. за безпосередньою участю Іллі Микитовича (протягом 1953–1963 рр. вийшли 6 томів цього словника, наукові засади і принципи його побудови були розроблені у згадуваній вище праці).

Як завідувач словникового відділу Інституту (з грудня 1946 р.) І. Кириченко був керівником усіх робіт з лексикографічної тематики, а також вів велику науково-дослідну і практичну роботу в галузі української орфографії, зокрема у створенні «Українського правопису» (1946 р.), «Орфографічного словника», який витримав кілька видань, йому належать кілька наукових і науково-популярних видань, присвячених питанням українського правопису («Принципи побудови нового українського правопису» 1946 р.); «Особливості

нового українського правопису» (1947 р.); «Словник-показчик до українського правопису» (1947 р.); «Український правопис» (1946–1947 рр.), «П'ять років «Українського правопису» (1952 р.). Саме ці праці Іллі Микитовича прислужилися справі усунення правописних розбіжностей і утвердженню норм орфографії української літературної мови.

За його участю і під його керівництвом було укладено і видано перший у практиці вітчизняної лексикографії перекладний «Українсько-російський і російсько-український Словник власних імен людей» (1964 р.), що є взірцем для лексикографів інших республік СРСР і основою для створення наступних словників власних імен.

Значне місце в історії українського мовознавства посідають праці вченого, які висвітлюють складні методологічні та науково-практичні питання словникарської роботи: «Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках» (1946 р.), «Принципи створення українсько-російського словника» (1948 р.), «Російсько-український словник 1948 р., його основні характерні риси» (1953 р.), «Завдання українського мовознавства в ділянці української лексикографії» (1952 р.) та ін.

І. Кириченко був фундатором і головним редактором «Лексикографічного бюлетеня» АН УРСР (Вип. 1–5, 1951–1955 рр.), який відіграв важливу роль у розгортанні словникарської роботи в Україні.

Велика наукова ерудиція, знання сучасних і класичних мов, висока обізнаність із складними проблемами мовознавчої науки, зокрема у питаннях лексикології та лексикографії, поставили Іллю Микитовича у ряд визначних українських мовознавців.

Література

1. Булахов М. Восточнославянские языковеды. – К., 1977. – Т. 2.
2. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
3. Бойко М. Ілля Микитович Кириченко «Пам'яті фундатора» // Лексикографічний бюлетень. – К., 1958. – Вип. 6.
4. Зайцева Т. Ілля Микитович Кириченко // Мовознавство. – К., 1957. – Т. 14.
5. Паламарчук Л. І. М. Кириченко (1889-1955) // Мовознавство. – К., 1969. – № 4.
6. Ілля Микитович Кириченко (некролог) // Українська мова в школі. – К., 1955. – № 6.

Ірина Гнатюк, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)

ГАННА ІВАНІВНА САВРАСОВА

(1901 – 1989)

Словникарська праця ніколи не була легкою. В одному з листів А. Кримський на прохання видавців пришвидшити роботу над Словником живої української мови шляхом залучення нових платних працівників відповідає: «К величайшему нашему горю никакие деньги тут помочь не могут, потому что людей нет. Труд составления словаря путем разбора и сведения воедино десятков (иногда сотен) карточек для одного слова и постоянная сверка со словарем Даля и Академическим Российским – это есть такая каторжная египетская работа, которая всех отпугивает. Усердно и самоотверженно тянут эту лямку только те .., которые преданы самой идее Словаря. ..Вопрос тут решается не платою, а человеческими индивидуальностями» [1, с. 80].

На щастя, в усі часи були такі сподвижники словникарської роботи. І не тільки серед науковців. Жодна лексикографічна праця не могла б побачити світ без великої та копіткої роботи з її технічного оформлення.

Успіх справи багато в чому залежав і від того, наскільки уважними та ретельними, досвідченими та відповідальними були науково-допоміжні працівники, ті, хто забезпечував підготовчий етап добору фактичного матеріалу, хто створював картотеку майбутнього словника, і ті, хто ставив останню крапку в його технічному оформленні. Наша розповідь про одну з перших працівниць Лексичної картотеки Інституту Г. Саврасову, яка була саме такою відповідальною людиною, яка щиро вболівала за лексикографічну справу та усвідомлювала значимість і неперехідну цінність своєї скромної праці.

Ганна Іванівна Саврасова народилася 25 січня 1901 року в м. Києві в сім'ї службовця. Навчалася в жіночій гімназії імені О. Яновської. Закінчивши 4 класи гімназії, пішла працювати, бо батьки не мали змоги платити за навчання. В юнацькому віці Ганна втрачає батьків: у 1920 році помирає батько, у 1922 – мати. У 1925 році Ганна Саврасова виходить заміж за Івана Вороніна, робітника київських майстерень водних шляхів. У березні 1927 року в них народжується дочка Єлизавета. Трохи згодом, у 1933 році, Іван Воронін помирає, і Ганна залишається сама, з шестирічною дочкою на руках.

Трудову діяльність Ганна Саврасова розпочала в 1919 році в конторі майстерень водних шляхів, де майже десять років, до 1928 р., працювала друкаркою. Упродовж 1928 – 1930 рр. працює в різних установах міста Києва. З 1930 року переходить на роботу в систему Академії наук України. У вечірній школі при АН здобуває неповну середню освіту. До війни працювала секретарем відділу суспільних наук, старшим лаборантом, в. о. молодшого наукового робітника. Від 1941 до 1943 року разом з дочкою перебувала в столиці Башкирії Уфі, а потім – у Москві, куди під час Великої Вітчизняної війни було евакуйовано більшість установ Академії наук.

В евакуації продовжувалась наукова робота Інституту мовознавства. Незважаючи на всі труднощі часу, тривала праця над новим академічним російсько-українським словником, яку Інститут розпочав ще в 1938 році. «В Уфі, – зазначає М. Рильський, – Президія Академії доручила М. Калиновичу, як головному редакторові, і Л. Булаховському та М. Рильському, як членам редколегії, підготувати до друку російсько-український словник. Робота мала бути виконана і таки була виконана на основі самого лише передрукованого на машинці первісного варіанта словника, укладеного працівниками Інституту мовознавства. Ніяких допоміжних матеріалів, ніякої картотеки, нічого, крім того машинопису... [2, с. 81–82]. До створення цього словника була причетна і Ганна Іванівна Саврасова, яка здійснювала передрук його матеріалів після редагування. Про складність цієї роботи свідчать спогади того ж таки Максима Тадейовича: «Колись опубліковані фотокопії покажуть, що саме робила редколегія з наданими їй матеріалами. У цьому відношенні слід відзначити в першу чергу працю академіка Калиновича, який на деяких – багатьох! – сторінках надрукованого на машинці словника буквально живого місця не залишив. А за цим ішли часом численні зауваження і пропозиції академіка Булаховського і мої, після чого редколегія збиралась і спільно давала останню редакцію прочитаних аркушів» [3, с. 94]. Передрук таких матеріалів вимагав від того, хто його здійснював, не лише віртуозного вміння, а й знання структури словника, бо в ньому, як відомо, дрібниць не буває.

Робота велася в неймовірно складних умовах. Співробітники потерпали не тільки від нестачі літератури, а й від холоду, тяжких побутових умов. Майбутній бібліограф книгозбірні Інституту мовознавства Ганна Савівна Саломашенко, тоді ще школярка, яка теж була евакуйована до Уфи разом зі школою, пам'ятає, як співробітники Інституту Василь Семенович Ільїн, Яків Лукич Маяковський та інші сиділи в тісній холодній кімнатці в шапках, ваянцях і працювали над реєстром словника. Дочка Г. Саврасової Єлизавета Іванівна Чабак, яка

нині викладає англійську мову в одній з київських шкіл, була тоді 14-річною дівчиною і пам'ятає, як її мама, перебуваючи в Уфі, напружено працювала над підготовкою машинопису Російсько-українського словника. До речі, Єлизавета Іванівна Чабак у 1958 – 1962 рр. працювала старшим лаборантом лексичної картотеки відділу словників, розписуючи картки-ілюстрації для шеститомного Українсько-російського словника.

Повернувшись до Києва, Ганна Іванівна на деякий час залишає роботу в Інституті мовознавства. У заяві про звільнення, датованій 24 липня 1944 року, вона пише: «Постановою Президії я маю право перебувати на посаді молодшого наукового робітника до закінчення роботи над Російсько-українським словником, а потім дирекція змушена буде перевести мене в лаборантки. Одержуючи постачання (обід і сніданок) як молодший науковий робітник, я ніяк не можу звести кінці з кінцями, а лаборанткою – тим паче, що примусило мене підшукувати місце роботи, яке могло б забезпечити мене матеріально... Друкування словника я закінчу, де б не працювала». Дирекція Інституту в особі Леоніда Арсеновича Булаховського зважила на прохання Г. Саврасової, зобов'язавши її довести до кінця передрук важливої лексикографічної праці. Цей життєвий епізод красномовно свідчить як про надзвичайно складні побутові умови науковців та науково-допоміжного персоналу, так і про велику відповідальність за доручену справу, готовність за будь-яких обставин довести її до кінця.

У 1947 році Ганна Іванівна знову повертається до Інституту мовознавства, до улюбленої роботи, до рідного колективу, що ним над усе дорожила, і вже аж до переходу на заслужений відпочинок у листопаді 1958 р. працює у відділі словників над створенням картотеки шеститомного Українсько-російського словника та над передруком його матеріалів. Вийшовши на пенсію, Г. Саврасова продовжувала друкувати матеріали другого тому УРСА, естафету подвижницької словникарської праці вона передала своїй доньці.

Старше покоління співробітників відділу лексикології та комп'ютерної лексикографії пам'ятає свою колегу – невисокого зросту, з гарними волошковими очима та правильними рисами обличчя, дуже милу й симпатичну жінку – Ганну Іванівну Саврасову. Вона не займала високих посад, не здійснила наукових відкриттів, але без її чесної, сумлінної, самовідданої праці вітчизняна лексикографія не могла б пишатися своїми нинішніми успіхами.

Література

1. Матвеева Л., Циганкова С. А. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К.: АТ Обереги, 1997.
2. Рильський М. Словник і питання культури мови // Рильський М. Як парость виноградної лози. – К.: Наук. думка, 1973.
3. Рильський М. Про російсько-український словник // Рильський М. Як парость виноградної лози. – К.: Наук. думка, 1973.

РІЗНЕ**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВАСИЛЬ СІМОВИЧ (1880-1944) – ОСОБИСТІСТЬ, НАУКОВЕЦЬ, ГРОМАДЯНИН»**

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Шановні колеги!**

Запрошуємо Вас до участі в Міжнародній науковій конференції «**ВАСИЛЬ СІМОВИЧ (1880-1944) – ОСОБИСТІСТЬ, НАУКОВЕЦЬ, ГРОМАДЯНИН**», присвяченій 125-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча

Конференція відбудеться 10–12 березня 2005 р. в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

На конференції планується робота мовознавчої, літературознавчої, історико-культурологічної секцій та круглих столів; презентація двотомника мовознавчих та літературознавчих праць Василя Сімовича.

Орієнтовна проблематика конференції:

1. Філологічна і культурологічна спадщина В. Сімовича в контексті гуманітарної науки ХХ і ХХІ ст.
2. Сторінки життя і діяльності В. Сімовича.
3. В. Сімович як мовознавець. Актуальність мовознавчої спадщини вченого.
4. Літературознавчі студії В. Сімовича.
5. В. Сімович як редактор і активний діяч «Просвіти».
6. Педагогічна діяльність В. Сімовича.
7. Архів та епістолярій В. Сімовича.

Круглі столи на теми:

«Родина Сімовичів в українському національно-культурному контексті ХХ ст.»;

«Василь Сімович і обов'язок інтелектуала».

Наша адреса така: філологічний факультет ЧНУ, вул. М. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, Україна;

Контактні телефони:

службові – 8(0372) 58-48-32 (*кафедра сучасної української мови*); 8(372) 58-48-36 (*кафедра української літератури*);

приватні – 8(0372) 51-50-83 (Людмила Ткач); 8(03722) 6-23-59 (Руслана Яковець, відповідальний секретар оргкомітету)

e-mail: rector@chnu.cv.ua

Оргкомітет

VI МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС УКРАЇНІСТІВ

Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.05.2004 р. №302 29 червня – 1 липня 2005 р. у м. Донецьку на базі Донецького національного університету відбудеться VI Міжнародний Конгрес українців.

Робота Конгресу відбуватиметься у трьох форматах:

- 1) сесії (панелі) з заявленою темою, головоючим, 3–4 доповідачами (виступ до 15 хвилин) та 1–2 дискусантами;
- 2) круглі столи з заявленою темою для дискусії, 1–2 головоючими та наперед визначеними дискусантами;
- 3) презентації видань і наукових проектів.

Окрім уже звичних українознавчих тем і ділянок, Оргкомітет конгресу особливо заохочує формувати засідання навколо таких тематичних блоків:

- 1) культура й історія Півдня та Сходу України;
- 2) регіональні і краєзнавчі проблеми Донбасу;
- 3) українсько-російське пограниччя;
- 4) етнічні групи Півдня і Сходу України;
- 5) індустріалізація, урбанізація та робітничий рух;
- 6) історія науки.

При укладанні програми Конгресу Оргкомітет надаватиме перевагу тим заявкам, які будуть сформульовані як готові сесії, круглі столи та презентації.

Проживання учасників Конгресу і харчування – за рахунок бюджетних асигнувань. Учасники проживатимуть у відомчих готелях, а ті з них, хто матиме грант – у готелях Донецька за вибором.

Особи, які пропонуватимуть сесію або круглий стіл, окрім аплікаційної форми, мають подати заявки, відповідно на сесію або круглий стіл, які також розміщені на веб-сторінці в Інтернеті.

Особи, які бажають виголосити доповідь, але поки що не є учасниками сформованої сесії або панелі, мають подати інтернетівську заявку на окрему доповідь. E-mail: mau.nau@ukrpost.net. Хто не має доступу до Інтернету, може вислати письмову заявку на адресу:

Олександр Іванович Петровський
вул. Грушевського, 4, кім. 524
Київ-1, Україна 01001
тел./факс (+380-44)-229-7650

Кінцева дата подання пропозицій: 20 січня 2005 р.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Шановні колеги!

Відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАНУ запрошує Вас до участі в періодичному виданні “Лексикографічний бюлетень”, де передбачені рубрики (докладніше про них – у Передмові):

1. Лексикографія: теорія та практика.
2. Персоналії.
3. Рецензії, анотації.
4. Хроніки.
5. Інше.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- обсяг до 1 др. арк.;
- поля: праве – 1,5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см.
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 1,27 см, міжрядковий інтервал 1,5;
- список використаних джерел подавати *нумеровано* у кінці статті *за алфавітом*, посилання у тексті оформляти у *квадратних дужках*, напр.:

“..національної культури і є новим етапом у розвитку її традиції” [5, с. 23].

Література

..5. Русская рок-поэзия: текст и контекст // Сб. науч. трудов. – Тверь, 1999.– Вып. 2;

– відомості про автора та УДК розміщувати праворуч над назвою:

Петренко Ольга, к. ф. н.
Інститут української мови (Київ)
УДК 161.2.81'374.46

ОДИН З АСПЕКТІВ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ ТЕРМІНІВ

а також на окремому аркуші, зазначивши *адресу і контактний телефон*;

– після назви статті обов'язкове резюме українською мовою (5–10 рядків);

– матеріали подавати на дискеті 3,5 у вигляді файлу в форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках).

Бюлетень буде подано до ВАК для визнання його фаховим за спеціальністю 10.02.01 – українська мова.

Матеріали до **11 випуску** просимо надсилати за адресою: *Україна, 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, Інститут української мови НАНУ, відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії, Тищенко О. (тел.: 8-097-339-836-7) до 1 березня 2005 року.*

Редакційна колегія

Наукове видання

**Лексикографічний
Бюлетень**

Комп'ютерний набір, верстання:

О. Тищенко
О. Примаченко
А. Ребрина

Л 43 Лексикографічний бюлетень: збірник наукових праць. / Відпов. ред. д-р філол. н., проф. Німчук В.– К., 2004. – Вип. 10. – 114 с.

ISBN 966-023450-3 (серія)
ISBN 966-023451-1 (вип. 10)

Підписано до друку 16.11.2004
Гарнітура Таймс. Наклад 500 прим. Умов. друк. арк. 5
Надруковано в типографії СПД Сидоренко О. Я.
Київ, вул. Деревообробна, 4.